

дім, архітектор Павло Волков — хотіли прислужитися саме йому, йому ставало боляче, що вони це роблять тому, що він хворий.

Та це було зовсім не так.

Хоч вони йому «зазрили» (що він заздрить їм — про це ніхто з них, звичайно, не думав), для них було цілком зрозуміло: його щастя ніхто порушити не зможе. Як часто трапляється в молодих товариствах — вони всі були вірні рипарі своєї королеви, а що ж по-робиш, коли був у неї один обранець, щасливчик, якому можна тільки безнадійно заздрити!

Було якось усталено само собою між ними усіма — в очі Марії, навіть далеко частіше на людях, ніж на одинці, вони говорили напівжартома, напівсерйозно які завгодно палкі слова, компліменти, одверто схилялись перед нею і ніколи не говорили про неї між собою в її відсутність, крім, звичайно, ділових справ. І незважаючи на всі паризькі спокуси й принади, особливо звабливі для молоді, кожного з них у вільний час тягло сюди, у Нельї. Тут можна було відпочити душею, якось освіжитися, а головне — завжди поділитися своїми турботами, про все порадитись.

І всім було краще й легше, коли цей щасливий Олександр Вадимович не хворів і в очах Марії Олександрівни не мигтіли неспокій та тривога.

*

Пісні, які найдужче любив Богдась. Пісні, які найпроникливіше сприймала мати. Пісні, які співались для Саші.

А ще були пісні для себе. Ні, їх не треба голосно співати. І цьому композиторові вона їх не наспівує. Вони записані в неї у книжечці, давно їх записала, там, удома... Інколи спливають їхні рядки — і Марія тихенько мутикає без слів:

Сама не знаю, де мій розум дівся,
Що я на чужині зосталася,
Що на чужині, як у неволі,
Завше я плачу доволі...

Це коли спливають у пам'яті рідні поточки, луги та садки...

15.

...Срібні ложки також були віддані в заставу до ломбарду. Шура нічого не казала Валерію Івановичу, щоб не нервувати його дужче. Вона ж знала — у нього в кишені лише кілька су, аби перекусити вдень під час праці в майстерні. Настрій у нього і без того поганий.

На виставці близький товариш підвів одразу велику княгиню до своєї картини і так заговорив її, так забив баки, що та й не заходила до залу, де висить картина Валерія. Звичайно, про купівлю не могло бути й мови. Що ж ще закласти? У кого позичити? Саліас у Парижі зараз нема — поїхала віддавати заміж дочку, та в неї Шура й не хотіла б просити. У художницької братії... У ближчих нема, а в тих, у кого зараз куплено картини, Валерій ні за що не попросить. Це цілком зрозуміло. Треба поїхати до Марковички. Правда, їй уже винні, але ж єдина тут, у Парижі, близька їй жінка — Марія Олександрівна, в усякому разі, їй не соромно і не незручно розказати, в якому вони стані опинилися. І треба ж, щоб Валерій спокійно закінчив нову картину. Тільки б у самої Марії Олександрівни були гроші. У неї теж ніколи не тримаються в кишені. Та все-таки, коли приїхала мати, вони стали жити якось впорядкованіше, і до них завжди можна поїхати з Володенькою. У їхньому будиночку у Нельї тільки зрадіють малому. Вона вже не раз підкидала його туди на цілий день, а сама їздила в своїх справах.

Шура швидко почала одягати сина у «парадний» костюмчик.

— Куди ви причепурюєтеся? — спитав Валерій Іванович. Він збирався йти до своєї майстерні.

— Я поїду з Володенькою до Марковичів. Йому там добре буде погуляти в їхньому садочку, — напрочуд безтурботним тоном відповіла дружина. — До речі, може, у Марії Олександрівни я позичу трошки грошенят, щоб якось дожити до твоєї стипендії.

— Хитруха! — по-доброму засміявся Валерій Іванович. — Ти б сказала так: я їду позичити гроші у Марковичів, а, до речі, Володя погуляє у них у садку. Знаєш що, я не їду зараз до майстерні, не хочу зустрічатися зараз із своїми віроломними друзями. Я поїду

з вами і там попрацюю. Накидаю деякі етюди над Сеною!

— Та це ж чудесно! Важко вигадати щось розумніше,— аж застрибала Шура.— Володечка, мерщій, з нами їде тато! А в нас вистачить на дорогу? Туди й назад? — раптом спитала вона стурбовано.— Скільки в тебе лишилося? — Вони обоє серйозно виклали все з гаманців. Шурочка перевірила всі кишені свої і чоловіка і зосереджено порахувала весь дріб'язок, який збрала.

— От, цілком вистачить і навіть на чашечку кави тобі, а Володю, звичайно, нагодує Параскева Петрівна.

— Як і всіх нас,— засміявся Валерій Іванович.— Можливо, це не будуть трюфелі й курчата, але які-небудь українські картоплянички вона вже зробить!

— Знаєш, чим більше я пізнаю Марію Олександрівну, тим більше її люблю,— сказала Шура.— Нещодавно мені здалося, що вона змінилася до мене, якась була холодна й замкнена, і я так засмутилася, що наші взаємини псуються.

— Чудні жінки,— знизав плечима Валерій Іванович,— хіба в неї не могло бути своїх неприємностей, адже в неї стільки роботи, турбот, та, може, в неї просто щось не виходило з її новою повістю. Я ж розумію. Коли щось у мене не виходить, як я замислив, я ладний на всіх кричати, кожна дрібниця дратує, так і побив би усіх.

— Ну, це ми з Володенькою знаємо, коли у тебе не виходить.

— Наче я колись бив кого,— обурився Валерій Іванович.— Я дома й виду не подаю.

— Аякже,— засміялась Шура,— тоді тобі й на очі не потрапляй; і Володя погано вихований, вередун, і до мене всі залицяються, і я з усіма кокетую, і вже домовилась утекти з Павлушею. Усі винні, все постає проти тебе, не дає працювати! Але зараз давай нічого не згадувати. Подумаєш, важниця, нема грошей! Це вже ніяк не мусить псувати настрої. Хіба вперше? Їдьмо швидше! І ти ж знаєш, як залюбки купують тут невеличкі пейзажі! Ти нічого не забув із своїх причандалів? Палітра? Пензлі? Фарби? — Вона уважно все перевірила, і за це Валерій Іванович не міг не обняти й не поцілувати свою красунечку Шурочку, яку, ніде

правди діти, ревнував до всіх художників, а найдужче до свого молодшого брата Павла. Той все-таки для Шури з'явився в ореолі героя. Та зараз не хотілося про це думати. Треба було дійсно десь розжитися грошима, щоб дотягти до стипендії.

*

— Ой, які милі гості! От добре, що вибралися до нас! Володенько, як ти виріс, пам'ятаєш бабу, пізнаєш? — вітає радісно Параскева Петрівна і бере на руки хлопчика.

— А Марія Олександрівна дома? Невже поїхала до міста і ми розминулись?

— Дома, дома! — Та враз привітне обличчя Параскеви Петрівни набирає якоїсь поважності, значимості, і вона конфіденційно повідомляє: — Машенька позує. Її малює Карл Іванович Гун. Ви таки умовили її, аж ніяк не хотіла!

Справді, її нарешті умовили, й найдужче вплинуло те, що довели: Гуну неодмінно треба до наступної виставки зробити її портрет. Портрет відомої письменниці — це ж буде чудово! Вона його просто виручить!

— Машенько, до нас гості! Олександра Миколаївна, Валерій Іванович і Володечка мій.

— Я чую, чую! Карле Івановичу, бога ради, перепочинок, я і так довго сиділа, як статуя, і ви без перерви працюєте,— почули Якобі голос Марії.

А от і вона вийшла на ганок.

— Ні, ви подивіться тільки на мене! Карл Іванович запевняє, що я обов'язково мушу бути в чорному оксамитовому платті й сидіти в малинових оксамитових кріслах. Суцільний оксамит! Я — і оксамит,— знизала вона плечима.— Мама була в захопленні від цієї думки і швидко спорудила мені таке вбрання! Я не винна, їй же богу!

— Вам дуже личить,— заспокоїв її Валерій Іванович.— Гун добре вигадав. Карле, мені можна подивитися? Ти дозволяєш?

— Ну, звичайно. Тільки ти мені обов'язково скажи, як виходить, чи добре падає світло?

— Чудесно! Тільки не переборщуй у промінні. Шурочко, іди поглянь. Маріє Олександрівно, звичайно, так

і треба було — ваші золотисті коси і чорний та малиновий оксамит.

— Мені здається, головне не це, — тихо мовила Шурочка. — Ви трохи, ледь-ледь усміхаєтесь нам, а думаєте щось своє, про що не скажете.

— Ну, просто Джіоконда! — засміялася Марія. — Мамо, у нас перерва — і ти нас чимось нагодуй. Тільки попереджаю, ми трохи на декохті, і мама вже згадує наші немирівські улюблені страви.

— Признатися, і ми про це мріємо, — заявила Шура. — Валерій не може спокійно згадувати ні ваших картопляників, ні вареників. А ми самі на такому вже декохті, що й висловити важко. — Але говорила вона про це весело.

Художники сіли в садочку покурити під єдиним, але таким розлогим гіллястим деревом, що воно наче утворювало альтанку під зеленим дахом. Та поряд були сади, Булонський ліс, віяло річним повітрям із Сени, і було б зовсім добре, коли б не треба було говорити про гроші.

Але чоловіки надали цю приємність жінкам. І Шурочка одразу одверто сказала, що основна причина їхніх відвідин — необхідність позичити гроші.

Обличчя Марії посмутніло.

— Що ж робити? Повірите, в нас у самих нічого-сінько немає зараз. Добре, що мама вигадує неймовірні способи, як нас усіх прогудувати. Я вже давно чекаю, що надішлють гонорар за мої перші «Листи з Парижа», але все не надсилають.

— Мені дуже прикро, що і я вам додала неприємності, — сумно сказала Шурочка.

— Треба знайти якийсь вихід, — замислилась Марія.

— Просто не знаю, що й робити. Я навіть посуд наш заклала, у нас були срібні ложки, ножі й виделки, що з собою привезли. Ну, тепер купила зовсім прості, дешеві. Валерій спочатку здивувався, а потім нічого. «Аби було що ними їсти», — сказав. Та коли нема чого...

— Ой, знаєте що, — враз проясніла Марія і простягла перед себе обидві руки, — бачите?

— Що? Бачу ваші руки, — здивувалася Шура.

— А на руках? От бачите — обручка, це справжня золота обручка. Правда, вона мені дуже, дуже дорога.

Ви знаєте, її подарували мені в Петербурзі земляки українці, коли вийшла моя перша книга «Народні оповідання», а вигадав це Тарас Григорович Шевченко. Він сам і вибрав. У мене зараз нема нічого дорогого, ніяких дорогоцінностей, крім цієї обручки. Але її можна закласти, вона ж не загине. Хто перший одержить гроші, я чи ви, — той і викупить, обов'язково викупить. Я її майже ніколи не ношу. Це для портрета, Карл Іванович упросив мене надіти. Але я її дуже бережу, це ж Шевченків подарунок! — Вона з любов'ю милувалася обручкою.

— Ні, ні, я не візьму, — заперечила Шурочка. — Така дорога з усіх поглядів річ!

— Візьміть! Це ж на кілька днів. У вас же дитина. У скрутну хвилину я колись її також заставляла, — призналася вона. — І завжди думала: «Це мені мій «батько» Тарас Григорович допомагає!» І сама простежу, щоб викупити своєчасно. Що-що, а вже цю обручку ми не втратимо!

— Мені просто ніяково, — збентежилась Шура.

— Ну, от ще! Я гадаю, коли можна чимось перемогти труднощі, треба це зробити, не надаючи великого значення, не роздумуючи, не терзаючи себе, простіше дивитися. — І помовчавши, додала: — Хай уже терзає нас справжнє лихо, яке не можна перемогти, на нього треба берегти сили! — вона зітхнула.

Про що думала вона? Шурочка не спитала, розчулена вчинком Марії.

— А як же портрет? — занепокоїлась Шура.

— А він уже мої руки закінчив, слава тобі господи! Казав, що з ними більше мороки, ніж з головою — ніяк не міг їм пози вигадати, і туди, й сюди примірював. Звичайно, голову так крутити та примірювати не можна, — засміялася вона. — І ходімо в наш садок! Я ним дуже пишаюсь.

— Я помітила! Але справді в ньому чудово. Он Параскева Петрівна виносить частування на столик під деревом! І самовар! — зраділа, як дитина, Олександра Миколаївна. — Зовсім як у родичів на дачі!

— Он і Богдась іде з риболовлі! Богдасю, — гукнула Марія, — може, ти щось уловив цього разу? Справді, дивіться, у нього якась рибина. Мамо, ти засмажеш нам на сніданок!

— Бабусю! Мої трофеї! — простяг Богдась дві нічогенькі рибинки і втомлено, але задоволено присів на лозяному стільці.

— Богдась! Не ворущись! — раптом закричав Якобі.— Я зараз накидаю ескіз, можна зробити чудесну картинку: «Повернення з риболовлі». Поки Параскева Петрівна готує, ти посидь от так, і вудки хай коло тебе, не чіпай їх!

— Я піду покличу Олександра Вадимовича,— сказала Марія.

— Хіба він удома? — здивувалася Шура.— Я думала, в Парижі працює.

— Ні, він щось погано почувався, застудився, кашляє, але мама його майжевилікувала.

— Він так часто хворіє,— зі співчуттям мовила Шура.— Це добре, що ви тут живете.

— Так, нам тут дуже добре,— сказала Марія. Але в очах був сум і неспокій.

16.

З Іваном Сергійовичем тепер бачилися зовсім рідко. Іван Сергійович зовсім змінив своє оточення. Він тепер часто зустрічався з французькими письменниками: Флобером, Гонкуром, Доде, більшість часу провадив у Баден-Бадені, де оселилася сім'я Віардо і де Іван Сергійович будував поряд з їхньою віллою комфортабельну свою. Полінка уже вийшла заміж і жила не в Парижі. Його слава письменника набувала в Європі все більшої сили, але незважаючи на все, він лишався тим же напрочуд скромним щодо себе і таким же доброзичливим і турботливим щодо своїх собратів по перу. Навіть особисті смаки не відігравали тут ролі. Що з того, що йому не подобалася перша книга нового роману Толстого «Война и мир», що з того, що він сам казав про Толстого: «Я його поважаю, але бути з ним у одній кімнаті якось незатишно». Разом з цим Іван Сергійович переконливо твердив, що Толстой — це неперевершений, найбільший талант, величезна сила тепер у Росії, і турбувався про переклади толстовських творів

за кордоном. А що вже до меншої братії — він, як і раніше, клопотався за всіх і кожного, часто помиляючись в оцінці. Але ж ще устами святого Петра мовив Данте в «Божественній комедії», що краще помилитись, пустивши до раю, ніж помилитись, не впустивши.

Іван Сергійович усе ж таки побував у Марії в Нельї. Навіть одного разу, не заставши її, довго чекав і розмовляв з Параскевою Петрівною. Вона спочатку трохи збентежилася — Тургенєв приїхав до них! І як навмисне Машеньки нема! Така прикрість! Але Іван Сергійович заспокоїв її, запевнивши, що залюбки почекає, і Параскева Петрівна навіть розбалакалася з ним. Вона не знала про всі мінливі нюанси взаємин дочки та Івана Сергійовича. Їй було тільки відомо, що Тургенєв завжди протегує Маші і завжди чим може допомагає. Не дуже, а все ж таки майнуло в її словах, що хоча все добре і вона сама дуже рада, що приїхала, проте Маша тягне все на собі. Опанас Васильович за сина зовсім не дбає, і дуже шкода їй бідну Машу. Потім, немов сама злякалася, що наговорила, може, зайве, почала вихваляти Машу, яка вона хороша дочка, дбайлива мати.

Тургенєву все це було не новиною...

На жаль, коли Марія приїхала з міста, йому треба було вже повертатися. Марія пішла його проводити до омнібуса.

Вони не торкалися болючого питання — його осоружного виклику до Сенату. Марія розпитувала про знайомих літераторів, петербурзькі новини.

— Збираюсь, збираюсь сама поїхати, все щось заважає,— мовила вона, наче думаючи про щось інше.— Все-таки дуже важко з роботою. Ви ж знаєте, я залежу від Петербурга, і це все таке весь час непевне. Вже ж «Основа» не існує, але й з російськими журналами без особистого зв'язку трудно,— призналася вона, підвівши голову й глянувши в очі.

І хоча давно вже зникло для нього чарування, що відчував він колись, буваючи з нею, проте знову заговорило якесь почуття товариської доброзичливості, бажання допомогти.

— Вам треба більше увійти в життя літераторів Парижа, спробувати тут налагодити зв'язки, мати постійний заробіток, щоб не залежати від наших невірних

редакцій та журналів і, головне, від змін нашого петербурзького клімату. Я познайомлю вас з відомим видавцем П'єром-Жюлем Етцелем. Не можна уявити собі сучасної французької літератури без цього славного старого. Він видавав Жорж Занд, Віктора Гюго, він їх вірний друг, переконаний республіканець. З приходом Наполеона «малого» навіть був деякий час у вигнанні. Я лише в останні роки познайомився з ним, обіцяв перекласти російською мовою казки Перро і написати до них передмову. Старий Етцель і сам письменник. Пише для дітей під ім'ям П'єр-Жюль Сталь. Ви так добре володієте французькою мовою, і коли вже волею долі залишилися тут — треба використати цей час. Понесіть йому свої казки для дітей. Перекладіть кілька французькою мовою для ознайомлення.

*

Вона поглянула на нього, як на «старого». Коли вже Тургенев у свої сорок сім років завжди говорив про старість, то що вже казати про людину, яка досягла п'ятдесяти?

О боже мій, господи! Це ж і вона вже розмінює свій четвертий десяток!.. Їй минуло тридцять. Вона також стара?.. Ні, ні. Герцен казав, що справжнє життя жінки починається після п'ятдесяти! Вона не раз згадувала це, сміючись... Їй ще далеко до старості!..

Елегантний, з благородною осанкою чоловік, справжній француз. Волосся трохи посивіле, обличчя ще гарне, хоч немолоде, та з таких, котрих не псуєть зморшки. Воно могло б видатися навіть строгим, гордовитим, коли б не добрі очі.

Він чемно запрошує сісти, уважно дивиться на жінку, про яку говорив йому цей прекрасний російський письменник Жан Тургенев. Жінка молода... Вродлива? Щось більше за вроду. У повному жіночому розквіті. Що за дурниця вживати визначення «бальзаківський вік» для жінок після тридцяти років? Саме після тридцяти жінка розквітає. Хіба його не любили жінки цього віку?

Вона не схожа на парижанку, хоч говорить бездоганною французькою мовою. В ній нема їхньої грайливості й кокетування.

— Я зробила переклад свого твору «Кармелюк» французькою мовою,— говорить вона.— Поки що це просто як підрядник, аби ви зрозуміли самий зміст. Коли твір підійде для вас, тоді я попрацюю над ним досконало.

Крім жіночої принадності, видно, що це ділова робота людина, видавець це одразу розуміє. З такими приємно мати справу.

— Я прочитаю найближчим часом. Я певен, що ми знайдемо спільну мову.

Його дивує якийсь наївний погляд її великих сірих очей, коли вона говорить досить стримано про свої книги, наче сама дивується, що написала їх, і раптом, коли згадує про своїх видавців, у цих очах і в куточках губ мелькає лукава смішинка. І це враз переконує Етцеля, що не така вже проста ця жінка, і йому хочеться ближче познайомитися з нею.

Він мимоволі внутрішньо підтягується, як кожен підстаркуватий чоловік у присутності привабливої молоді жінки. Люб'язно, але в межах загальноновживаної чемності, він повторює, що постаріється їй стати у пригоді, адже він чув про неї від Жана Тургенева.

Дійсно, приємно було б знайти спільну мову і бути зв'язаним роботою з цією українською письменницею.

— Я прочитаю і напишу вам. Ваша адреса, мадам?

Він потиснув їй руку, і Марія пішла від нього підб'яжена. Справді, як добре було б зв'язатися з журналами, редакціями тут, у Парижі. Вона залюбки перекладатиме з французької і може перекласти деякі свої твори французькою мовою.

Адже все складається так, що їй треба лишатися в Парижі на невідомо який час. Куди їй повертатися? Після розгрому польського повстання, арештів, закриття «Основи», циркуляра міністра Валуєва, який закреслював українську мову, літературу, самий народ, після арешту Чернишевського, його брутальної громадянської страти й заслання, становище літераторів жахливе. Що їй там чекало на батьківщині? Та й де? Про Чернігів уже не було й думки.

Власне, яке вона мала право чекати вірності від Опанаса? А втім, щось щеміло. Як кожна жінка, вона, навіть не признаючися собі, вважала, що для чоловіка незамінна й незабутня... Вона навіть наївно була

певна, що й Дорошенко ніколи не одружиться, хоча сама пропонувала висватати його за когось. Він тоді обурювався...

А в Опанаса вже й дитина є з тією співачкою... Марія ні з ким не говорить про неї, і навіть коли при ній приїжджі з рідних місць щось легковажно починають натакати й розповідати, вона припиняє це базікання. Та «на кожен роток не накинеш платок». Ну, що ж, хай буде щасливий бідолога Опанас! Він же хороша людина, тільки характер нестерпний. О боже, як могла вона витримати стільки років! Їй здається життя з ним якимось доісторичним періодом. Справжнє життя почалося з Сашею. Швидше, швидше в їхній маленький будиночок над Сеною! Вона розповість йому про візит до Етцеля, і він радітиме, може, ще й дужче за неї, бо це її ще міцніше прив'яже до Парижа. Адже він також не знає, що його чекає на батьківщині, як вони там влаштуються разом, а щоб жити нарізно, тепер про це не могло бути й мови.

Так. Це був тільки підрядник, нашвидку зроблений, щоб він, видавець П'єр-Жюль Етцель, ознайомився зі змістом. І те, що він читав зараз, було таким далеким, і незнайомим, і дивним.

«Хто бував на Україні? Хто знає Україну?»

Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати й вишневі садки, і весною... весною там дуже гарно, як усі садочки цвітуть і всі соловейки защебечуть...»

Він читає і мимоволі усміхається. Спочатку тому, як недоцільно обрала авторка цей свій твір: хто ж знає тут Україну?

Але читає далі маленький вступ і раптом уявляє, як ця жінка з руськими косами вночі сидить біля вікна маленького домика під соломою і слухає, як дерева ростуть, як річка тихо леліє і як солов'ї почали перегукуватися, перегукуватися, а потім усі разом защебетали і все заглушили...

І він уже всміхається не з дивного бажання письменниці почати з цього твору, а вже якимось підсвідомо те все уявляючи.

Він зачитався. Яке те все було далеке, і всі звичай, і вдачі, весь побут незнаної країни — певне, вона,

авторка, дуже її любить, коли так вималювала все, і, певне, сумує за нею, бо немов проспівала якусь баладу.

І він згадав, як сумував за своїм краєм, за своїм Парижем, коли опинився у вигнанні. Він змушений був покинути Париж у 1852 році, адже він, республіканець, гарячий, завзятий, був енергійним політичним діячем, займав посади в Міністерстві іноземних справ, морському міністерстві, був генеральним секретарем кабінету. Але коли владу захопив цей підступний, віроломний Наполеон III — «малий Наполеон», як назвав його Віктор Гюго, після цього ганебного перевороту, скільки друзів Етцеля і він сам опинилися у вигнанні! Його улюблений Віктор Гюго під чужим ім'ям теж переїхав спочатку до Брюсселя, де влаштувався і Етцель. Та потім Гюго переїхав на острів Джерсі, а потім Гернсей. Гюго й досі у вигнанні, він не захотів повертатися і після оголошеної амністії, поки, як казав він, «у вигнанні свобода». Там, над океаном, народжуються його полум'яні твори. Його блискучий памфлет «Малий Наполеон», його вірші, зібрані у книжці «Відплата», видав Етцель так само, як і перші його романи. Етцель після амністії не так давно повернувся до Парижа. Він вважав, що як видавець — а він був природженим видавцем, — він більше зробить для батьківщини. Йому писала про це і Жорж Занд, старий його друг, що він мусить приїхати працювати тут. І це не зрада його республіканських ідеалів. Його просвітельська діяльність повинна бути в нього зараз на першому плані.

Справді, він був природжений видавець, винятковий видавець.

У чому талант видавця? Відчути, що потрібно народові. Відчути всі передові ідеї доби — де б вони не народилися, в якій країні, якою б мовою не були проголошені — і якнайшвидше перекласти рідною мовою, і зробити здобутком своєї культури, і, найголовніше, відчути талант у скромному молодому письменнику, і, пішовши на риск, підтримати його. Згуртувати навколо видавництва письменників, художників, обов'язково й художників, і в той же час вести справи так, щоб видавництво мало прибутки і завжди було спроможним підтримати того автора, який через будь-які причини

перебуває в матеріальній скруті. Дати можливість йому працювати.

Нещодавно приніс йому несподіваний роман невідомий нікому Жюль Верн. В романі дивно переплетені наука й фантастика, і все осяяно благородними, гуманними пошуками вчених, дослідників, мандрівників, і все викладено в гострому сюжеті.

Син Етцеля Жюль-Жюль, підліток, прочитав не відриваючись. Етцель-батько переконаний: книги Жюля Верна читатимуть і дорослі, і молодь, і діти! Як вони поширюватимуть кругозір кожного підлітка, прилучатимуть до новин науки і виховуватимуть бажання невтомної праці, пошуків. Він уклав і підписав з молодим Верном договір — на двадцять років! По роману в рік!

Невже він помилився? Ні, нізащо! Він вірив у свій талант видавця.

Яка шкода, що це оповідання чи невеличка повість української письменниці аж ніяк не матиме успіху у французьких читачів! Але ж як вона написана! Недарма старий Етцель замріявся і деякі рядки перечитав кілька разів...

І потім... З цієї повісті видно, яким повітрям дихає молода жінка, і йому, старому республіканцю, прогресивному просвітителю, це приємно.

Саме тепер він узявся до організації журналу для дітей та юнацтва: «Magazine d'éducation et de récréation» — «Журнал виховання та розваг».

Він розмовляв уже з приводу цього з багатьма письменниками, яких би хотів залучити до участі в журналі. І не тільки для «récréation» — найкращих письменників, але й для «éducation» — вчених. Поряд з письменниками Мало, Шатріаном, Еркманом, Лорі, Лабуле, звичайно, відкритим тепер Жюлем Верном, в журналі мелькають імена старого друга-республіканця, мандрівника, який теж зазнав вигнання, географа Елізе Реклю, молодого талановитого астронома Каміла Фламаріона, хіміка Сент-Клер-Девіль та інших. А ілюструватимуть журнал Густав Доре, Жан Гренвіль, Альфонс Деневіль, Жорж Ру та всі здібні талановиті художники, які щиро відгукнулися на таку потрібну цікаву справу. А що, як у журналі візьме участь і ця українська письменниця? Що з того, що саме ця повість непридатна — але ж не

тому, що вона не талановито написана, а просто надто далека своїм змістом і тому не матиме успіху, а перший виступ повинен бути вдалим.

Вона також зможе перекладати російською мовою ті французькі книги, що видає тут Етцель, адже його «контора» зв'язана з «конторою» Вольфа й іншими видавництвами у Петербурзі! Це було б вигідно для обох сторін.

*

Марія навіть не сподівалась так швидко одержати відповідь.

«Мадам, я прочитав рукопис, який Ви мені залишили. Талант автора для мене поза всяким сумнівом. Книга має безперечну значимість, але постаті й звичаї, які в ній змальовані, дуже далекі від нашої французької дійсності, а тому мені здається недоцільним починати саме з цього твору. Треба, щоб Ви знайшли серед Ваших речей таку, яка б не була надто далека для нашої публіки.

Вибір першої книги має дуже велике значення для Вас, для Вашого успіху у Франції.

Те, що Ви зробили у Вашому оригінальному рукописі, переконує мене, що й у Франції Ви можете стати письменником такого ж рангу, яким Ви є без сумніву у Вашій Росії...»

Він просив прийти її в четвер, себто позавтра, — швидко вираховувала вона, — об одинадцятій годині ранку, а коли вона не зможе, він готовий прийняти її і в п'ятницю, і навіть у суботу, тільки, щоб вона заздалегідь повідомила. Він хотів би в першу чергу з'ясувати, які її твори можна взяти для видання у Франції для дітей, та дізнатися взагалі про її плани та задуми.

Він просив про це одверто розповісти, бо хоче спробувати прокласти їй літературний шлях тут, у Франції.

Лист був діловий і в той же час вселяв надію, незважаючи на те, що перший твір, який вона лишила видавцю, він не міг використати.

Вона розуміла — надто все було далеке від Франції. Вона зупинилася саме на ньому, бо всі дуже хвалили його, але ж, справді, хто б зрозумів її Кармелюка тут? Вона не образилась, адже Етцель не для пустого

компліменту написав, що талант автора для нього безсумнівний і що вона й у Франції може стати достойним письменником.

Вона про це й не думала, коли йшла до Етцеля. Хоча б мати якийсь заробіток і тут, за кордоном. Що ж, нехай не одразу пощастить їй і шлях її не буде гладким та легким. Хіба вона злякається роботи?

Марія сіла за переклад французькою мовою двох своїх казок для дітей — «Дев'ятеро братів-розбійників та десята сестричка Галя» і «Невільнички», казки, присвяченої Богдасеві, яку він дуже любив. Вона зробила переклад швидко й легко, адже сама була господаркою своїх вигадок, образів, сюжету.

Було цікаво перекладати, але ж коли вона наче оглядалася на все, що оточувало тут, на друзів-ровесників Богдася, на всі умови життя — вона починала боятися, що й ці казки надто далекі для французького юного читача. Вона й сама не знала раніше, як усім корінням зв'язана вона з тою далекою землею, що звалася «Україною»!

І в той же час їй не хотілося дуже перероблювати, пристосовувати. Їй хотілося, щоб тут пізнали про незнану Україну, знали, що є такий одчайдушний народ, є такий могутній Дніпро й наддніпрянські гори, і чудові ліси й степи.

Ці казки виходили вже російською мовою у її власному перекладі, і навіть строгий Салтиков-Щедрін похвалив їх. Він писав: «...вважаємо, що читання їх дасть користь. Не зле вводити дітей у світ справжнього героя і нефантастичних нестатків; не зле малювати перед ними постаті трохи суворі, але чесні й сильні на зразок Остапа у «Невільничці»».

Значить, головне її бажання досягнуто. Він, суворий Михайло Євграфович, схвалює, що в творах для дітей вона не пішла звичайною доріжкою багатьох письменників. З якою втіхою читала вона з самого початку його статті: «Ми взагалі без особливого захоплення дивимося на велике поширення у нас так званої дитячої белетристики, але вже якщо участь її в справі виховання внаслідок різних умов визнається необхідною, то думаємо, що казки Марка Вовчка задовольняють цю потребу значно краще, ніж так звані моралістичні оповіданнячка, які становлять теперішній фонд нашої

дитячої літератури і в яких розказується, що Ваня був грубіян і за це його не пустили гуляти після обіду, а Маша була розумненька і за це їй дали яблуко».

Звичайно, були й серйозні зауваження, над якими треба було серйозно замислитись. Може, він був правий, коли писав, що «спочатку драма, а потім водевіль», і турків у казці він назвав «балетними». Але ж основні її задуми зрозумів такий вимогливий критик!

Марія уже не хотіла відбирати час у Етцеля і просто надіслала йому ці казки, схвалені Щедрим, на гуге Jasomb, де була його квартира, така відома усім письменникам.

Етцель і цього разу не затримав відповіді. О! Це був зовсім не Василь Білозерський, який місяцями не міг їй відповісти.

«Chere madame! — він уже їй як знайомий писав: «дорога мадам», — я прочитав «Галю» і «Невільничку» і вважаю за можливе надрукувати в журналі першу з цих двох речей».

Марія полегшено зітхнула. Лиха біда початок — хай хоч одну.

«...З другою казкою важко...» — а другу вона любила дужче! Ну, нічого.

«Там є прекрасні місця напочатку, але не наприкінці. Для нас вона надто «чужоземна», навіть трохи дикувата. Все це мені здається дуже гарним і цікавим, але така національна своєрідність може піти на шкоду якості твору й зробити його доступним лише невеличкій кількості французьких читачів».

У глибині душі її радувало, що у творах, написаних тут, не загубилась «національна своєрідність», але, звичайно, треба подумати ще над добором для перекладів.

Етцель радив, як професіонал-письменник і видавець:

«Хотів би я, щоб у «Галі» рішення братів стати розбійниками було наслідком фізичного покарання, тобто актом, який може обурити й виправдати навіть найзлочинніші рішення, викликані почуттям помсти. Якщо цього не буде, Ваші дев'ятеро братів перестануть цікавити в ту хвилину, як тільки вони стануть розбійниками».

Може, справді, те, що цілком зрозуміло у нас, тут потребує іншого висвітлення і виправдання?

Він пише: «У мене одна мета — зробити Вас популярною у Франції. Ви передасте мені все, що перекладете. Я краще, ніж Ви, відберу, що може підійти...

В усьому цьому, що я написав, не шукайте відтінків, які можуть Вас розхолодити. Я видам книгу Ваших творів, це безперечно, але туди мусять увійти речі, що найбільше підходять для французьких читачів».

Він повідомляв, добрий Етцель, що написав листа видавцеві Вольфу у Санкт-Петербург з приводу її перекладів з французької мови — книжок, що друкують тут він.

Він певний, що днів за вісім-десять одержить відповідь. «Я буду щасливий, якщо Ви візьметесь за переклади, які не потребуватимуть у Вас великої затрати творчих сил, і хотів би по-справжньому допомогти Вам».

Ні, вона не шукала ніяких відтінків у його одвертому листі. Вона й не хотіла б їх шукати, щоб справді не охолонути. Марія хапалася за цю можливість працювати в Парижі й не ображалася на його зауваження і поради до казок, як ніколи не ображалася на зауваження Івана Сергійовича.

Вона була вдячна за його готовність допомогти. І ще не розуміла, що він писав не з формули чемності і не для годиться «я буду щасливий», «я хотів би по-справжньому допомогти Вам»...

Чим частіше він бачився з Марією, тим дужче йому хотілося бачити її, разом з нею говорити про журнал, який от-от мав виходити.

Він подарував їй останній — на той час останній — роман Віктора Гюго, який щойно вийшов і яким усі зачитувались — «Les Misérables» — «Знедолені», й розповідав їй про живого сучасного бога літератури, як його примусили покинути Джерсі, і з маленького скелястого острівця Гернсей в океані він кидає свої грізні слова й наче всі вітри розносять їх по світах.

— Ви знаєте, його лист був надрукований у першому номері «Полярной звезды», яку видавав наш Герцен у Лондоні, а нещодавно в «Колоколе» було звернення Віктора Гюго до поляків, — каже Марія.

— О, ваш Герцен! — з шанобою вимовляє Етцель. — У вигнанні, коли ми читали його славетний «Колокол», — ми відчували тісний зв'язок незламного брат-

ства: Гюго — Герцен — Гарібальді — Мадзіні... Це не давало нам схилитися і загубити віру.

Він розповідає Марії про побут Гюго, його сім'ї на цьому самотньому острівці, про його вірну кохану Жюльетту Друе, яка не раз рятувала його життя і просто відмовилася від себе, від усього заради свого бога — Віктора Гюго, а «бог» сприймав це як належне...

— Буває таке кохання, — каже він і з цікавістю дивиться на Марію. Він уже бував у неї в маленькому будиночку у Нельї, він стрічався там з блідим молодим чоловіком. «Мсьє Пассек», — представила його Марія. Етцель не треба багато пояснень. Для нього зрозуміло, що життя «Belle Marie» далеко не легке і не просте... Йй хочеться допомогти.

Він уже часто каже їй «mon enfant». Але ж йому зовсім не хотілося почути від неї «mon père» — усміхається він у думках.

Він ніколи не сподівався, що на старості може виникнути таке глибоке почуття, що він радітиме її радістю, болітиме її болями, і він не гадав, що почуття це не залишить його до смерті, надто воно було щирим, безкорисливим і не схожим на всі попередні.

Він не знав віршів російського поета Тютчева:

О, как на склоне наших лет
Нежней мы любим и суеверней.
.....
О ты, последняя любовь!
Ты и блаженство и безнадежность.

17.

П'єр-Жюль Етцель знову нагадував Івану Сергійовичу про переклад та передмову до казок Перро. Тургенєв давно дав згоду, але власна праця все відволікала. Етцель, звичайно, розумів це і розумів, що Тургенєв хоче швидше звести розмову на інше.

— До речі, я давно не бачив мадам Маркович, з якою, здається, ви дуже зійшлися.

— О! — приязно усміхнувся Етцель, — тисячі подяк за це чудесне знайомство. Ми тепер постійно міцно зв'язані з вашою чарівною слов'янкою, її так і звать у нас: «La belle slave». Адже вона тепер член редколегії нашого журналу «Magazine d'education et de Récréation», і її ім'я стоїть завжди на обкладинці серед імен наших постійних авторів.

— Так, я бачив це, і мені було приємно, що серед французьких імен, досить відомих, стоїть ім'я нашої української письменниці — Марко Вовчок. Хоча, як ви знаєте, вона й російська.

— А тепер і французька. Вона ж французькою володіє, як рідною, і вже пише нею свої оповідання. Я дуже радий, що мадам Маркович має багато роботи з перекладами. Мене особливо радує її приязнь з нашим Жюлем Верном. Він заявив, що тепер тільки їй довіряє переклади своїх творів російською мовою, і дав їй на це виключне право, і я гадаю, це не лише для їхньої взаємної користі, а для користі літератури й читачів. Адже як важливо, коли перекладач перекладає твір з захопленням і любов'ю, а мадам Маркович признавалася, що не тільки вона, а вся її сім'я нетерпляче чекає нових творів Жюля Верна. Його ж романи не лише привертають надзвичайною фабулою, динамікою сюжету, а саме своїм захватом наукою, просякнуті такими гуманними ідеями — це ж все близьке її серцю!

— Дяка богам, хоч у цьому я не підвів вас, — добродушно засміявся Тургенєв. — Ви проспівали такі дифірамби мадам Маркович, що я відчув — ви простили мене!

— Ви знаєте, що й незалежно від знайомства з «La belle slave» я все мушу вам простити за вашу неперевершену майстерність. А хіба ви не бачитеся з мадам Маркович? Ви ж, здається, були великі друзі!

— Так склалися обставини. Але якось на вокзалі, поспіхом, я зустрів її з мсьє Пассеком. Я жахнувся. Не від неї, звичайно, вона навіть розквітла за цей час, правда, поповнішала й трохи втратила юної чарівності, але ж такий сповнений здоров'я вигляд, і поряд — майже кістяк! Я навіть не насмівся спитати про його здоров'я. Він, певне, дуже, серйозно хворий.

— На жаль, це так, — підтвердив сумно Етцель. — Вона в розпачі. Днями ми підраховували з нею всі її

гонорари у нас, щоб вона могла повезти його до Ніцци лікувати. Мені шкода її безмірно.

— Так вразливо бачити їх разом, вона — сповнена життя, бадьорості, — повторив Іван Сергійович.

— Працьовитості, — вставив Етцель з шанобою і якоюсь особливою м'якістю.

— І поряд — напівжива людина. Його мати, кажуть, дорікає, звичайно, Марії Олександрівні, що вона своїм неймовірним темпераментом довела його до цього. Яка дурниця!

— Абсолютна дурниця, — обурився і Етцель, — така врівноважена розумна особа. Мені здається, весь її темперамент у роботі.

— І я в цьому певний, — підтвердив Тургенєв і додав тоном лікаря, — але ж ви знаєте, хворі на туберкульоз самі дуже темпераментні й шкодять собі. Що б там не було, мені стало шкода, шкода її.

— Вони й досі закохані одне в одного, — зітхнув Етцель. — Але мадам Марі коло нього як найкраща, найдбайливіша сестра-жалібниця.

— Так. Вона завжди була дуже доброю, — роздумливо мовив Тургенєв. — Колись ми доручали їй доглядати хворого Боткіна...

Як давно це було для нього, Тургенєва. Для нього вона вже «була», «колись», і він так спокійно, розсудливо може констатувати про зміни в ній і в Пассеку... Вони стрічаються випадково, вряди-годи, от і на вокзалі, в метушні, перекинулися кількома словами, обоє поспішали... Сумно було дивитись на неї. Сумніше, ніж на Пассека. Чому вона така, здорова, бадьора, з напівмерцем?..

«Вони й досі закохані одне в одного...»

*

О, этот юг, о эта Ницца!
Ф. Тютчев

— От бачиш, тобі сьогодні краще. А температура? Хіба в тебе не траплялось, що так довго трималася температура? Пам'ятаєш, у Неаполі? Тобі там було далеко гірше, а потім — немов нічого й не було.

— Було.

— Що було?

— Венеція, Флоренція, Мілан.

— І тепер буде. Неодмінно буде. Тобі трохи краще стане, і ми знову поїдемо до Венеції, до Флоренції. Усюди, куди нам тільки заманеться. Може, тобі почитати щось?

— Так, так, почитай Мюссе. Як добре, що Олександра Миколаївна подарувала тобі Мюссе, саме вона. Коли вони поїхали з Парижа, здалося, наче рідні нас покинули. Спочатку мама твоя, а потім вони...

— Ми й до них поїдемо, до нашої Шурочки й Валерія Івановича у Рим. Ти про Рим не згадав!

— Ну, Рим. Усі шляхи ведуть до Рима — пам'ятаєш, з Єшевським?

Та про Єшевського краще тепер не говорити. Це ще незагоєна рана в них обох. Професор Єшевський, їхній милий щирий друг помер. Саша бачився з ним, коли їздив у шістдесят четвертому році до Петербурга зі своїм проектом до Валуєва і з її «Дячком». І проект там валяється у міністерстві, і на «Дячка» ще й досі духовна цензура не дала дозволу... Єшевський встиг прочитати, дивувався, як вона опанувала стилем семінарсько-попівської мови, але інші її твори він любив більше. Взагалі різні були відгуки про «Дячка». От Лесков, який дуже критично ставився до її оповідань, про «Дячка» відгукнувся дуже схвально. Шурочка сказала, що багато вірно й тонко підмічених картин і характерів, але коли Марія читала — сама бачила — Шурочка нудиться. Валерія Івановича деякі сцени, навіть зацікавили, він навіть сказав, що надихають на сюжет оригінальної картини, над якою він обов'язково подумає. По-різному сприймають люди... Це цілком зрозуміло. Все-таки добре, що Єшевський встиг прочитати, і як зле, що не встигли вони побачитись... Він тоді в Аахені був, лікувався. Так близько, а все не виходило — то грошей не було, то часу. А як хотілося знову в Аахені опинитися, заїхати до милого Гейдельберга, який тепер згадується таким чарівним. Адже там почалася їхня любов із Сашею! Дружба з Єшевським... Відна сердечна Юленька лишилася сама з дітьми. Не треба, не треба тепер ані про Єшевських, ані про Гейдельберг... Вони знову поїдуть до Італії!

— Я візьму Мюссе! — Марія схопилася з низенького балконного ослінчика, на якому завжди сиділа коло Саші, коли він напівлежав тут, на балконі, в лонгшезі.

Вона побігла в кімнату, раптом відчула, як їй хотілося б порухатися, походити швидкими, енергійними кроками. Вона так любила сама ходити, але ж вона відразу одігнала цю злочинну думку.

Думки не про Сашу були всі «злочинні». За кожную з них вона дорікала собі, картала себе. Усе, усе, кожна хвилинка її життя, кожна думка, усе мусить належати йому. Адже й так вона віддавала надто багато «собі» всі ці роки в Парижі. Собі? Звичайно, собі — коли сиділа за столом і писала, коли була з Богдасем, коли стрічалася з Етцелем, Жюлем Верном, усіма письменниками й художниками — співробітниками Етцелевого журналу, коли позувала для портрета Карлу Гуну, коли гуляла й читала з Шурочкою або базікала в салоні графині Саліас, коли розмовляла з Карлом Бенні, Сахновським, Тедзиком, писала листівки з Бакуніним і Фрічем, співала два тижні підряд українські пісні композитору Мертке... Це ж усе було її життям, її особистим життям! Вона відривала час від нього, єдиного, коханого Саші, і вона, вона пропустила щось важливе в його здоров'ї, в догляді за ним...

Та ні ж бо, Володя, його брат, був же в захопленні, як раює Бритя в гніздечку Маші та її матері, а втім, певне, щось пропустили, і щось не так діяли, і, може, треба було щороку виїздити сюди, або на південь Італії. Але ж вони жили в Нельї, передмісті Парижа — Сена, ліс, чудове повітря... Скільки разів перераховувала вона це! У чому ж, у чому вона винна? — картала вона себе. І хотілося вночі головою об стінку битися — тепер вона зрозуміла, що це не просто «художній образ», саме битися головою об стінку, бити себе в груди, кричати, голосити... Але вона підходила до нього й сміялася, розповідала різні веселі історії, бадьоро ділилася своїми планами майбутніх творів, мріяла про спільні подорожі, майбутню спільну роботу, і він, здавалося, вірив, що це тимчасова звичайна простуда...

От і зараз у тій іншій кімнаті, де лежала книга, вона раптом зупинилася і схопила голову руками. Боже мій, що мені робити? Що мені зробити, щоб він одужав? І враз провела руками по обличчю, немов мусила зняти слід жажливого розпачу, і, вийшовши з книгою, сіла в тій же позі коло ніг, і сказала так, немов вела далі незакінчену розмову, треба було говорити, щось гово-

рити, не зупиняючись, щоб він нічого не помітив, тільки б вистачило сили в неї, щоб він нічого ніколи не помітив...

— Знаєш, коли ми повернемося додому, не в Париж, а додому, до Росії, я таки справді відкрию школу для дівчаток, яких звуть малолітніми злочинницями. Я горджуся, що саме ти порушив це питання, надрукував у «Современнике» цікаву статтю про такі установи тут, у Франції.

Вона обминала те, що статтю вона добре відредагувала, підказувала, на що треба звернути увагу, бо й вона відвідувала ці установи.

— Звичайно, зараз писанням не проживеш, — казала вона діловито: вона знала, такий діловитий тон його найдужче завжди підбадьорював, — от-от і «Современник», і «Русское слово», можливо, закриють зовсім. Про український журнал після Валуєвського циркуляра і гадати нема чого!

— І ти кинеш писати?

— Що ти, дурненький, звичайно, ні. Та поки що, тимчасово це не буде основним. Основне — буде наша школа. І не просто для сільських дітей, як влаштував граф Толстой у Ясній Полянці. Я, звичайно, захоплена його діяльністю, ти ж знаєш, я написала йому про це й пропонувала свої послуги для його журналу, але сама я хотіла б улаштувати школу-дім для дівчаток-сиріт, що тиняються по базарах, по нічліжках, які вже скуштували гріха і зазнали багато кривди, забули, а може, ніколи й не знали материнської ласки...

— Чому тільки для дівчаток? — спитав, милуючись нею, Саша.

— Мені їх дужче шкода. Хлопці якось легше виб'ються на стежечку, навіть коли й схибнуть, швидше навчаться працювати, якимось ремеслом оволодіють. А дівчаткам — що? Змалку — затуркані няньки, а старші — трохи оступилася і шлях один: на вулицю, на панель. Ти ж сам це знаєш. І ти будеш боротися за здійснення своїх проектів — поліпшення умов дорослих ув'язнених... Знаєш, найдужче мене жахає кара мовчанням у тюрмах цієї цивілізованої Франції, а от у сільськогосподарчих колоніях для дітей ми, звичайно, можемо дещо запозичити. Але головне — любов до них, людське ставлення. Йй-богу, мені ці діти й під-

літки серце крають, і найдужче дівчатка. Ти видужасш, спочинемо в Італії, у Парижі візьмемо Богдася, повернемося додому й почнемо це діло! Зупинимось по дорозі у Варшаві, і через Вільно — я, між іншим, там не бувала, і ти також. Люблю оглядати нові місця, а про костьол святої Анни мені ще Тарас Григорович розповідав. Подивимось по дорозі й просто на Петербург. А там уже вирішимо, де, та що, та як...

Вона завжди говорила так упевнено, що й він починав вірити й забував про нестерпний кашель вночі, зловісну кров у мокроті і таку слабкість, що опановувала ним, що здавалося: коли б поряд не було Машеньки, і дихати несила...

— А що, як Опанас Васильович... — почав він. Той згадувався, згадувався раптово, не міг про нього Саша забути зовсім.

— Навіщо ти його згадуєш? — нетерпляче перебила Марія. — Хіба ти не знаєш, наче я не казала тобі, що в нього вже двійко чи трійко дітей з Маланією Овдівною — хай собі живуть на здоров'я! Він, певне, тільки тому не заводить про розлуку, що у тої ж чоловік є; кажуть, страшна, люта людина...

— Але ж він пише тобі, й кличе, і хоче бачити й тебе, й Богдася.

— А що ж тут дивного, — спокійно мовила Марія, але ж їй і самій часто здавалось це дивним. — Ми з ним не ворогами розлучились, а Богдась його син, його первісток. Я й так дивуюсь, що Опанас Васильович йому мало уваги приділяє. Знати, що росте десь одна кровна його дитина, вже не маленька, потребує освіти, і ніколи не подумати, що й гроші на це потрібно, і, головне, щоб син знав, що батько турбується про нього...

— Машенько, ти не дуже справедлива до нього, — м'яко зауважив Саша, — адже спочатку він дуже сумував за Богдасем.

— Але ніколи не дбав. Я присягаюсь тобі, я написала йому про гроші на Богдасеві витрати, тільки для того, щоб у Богдася викликати почуття подяки до батька; я дуже делікатно про це написала, коли ми стільки років жили без його допомоги, то й надалі проживемо, але я гадала: от повернемося додому, адже Богдась, природно, відвідає батька; а чом ні? Хай же відчуває, що й батько турбується за нього. Їм обом було б краще

й легше, я більше дбала про моральне значення, хай зовсім невеличкої, допомоги синові. Не та я людина, щоб, розлучившись, якесь шмаття видирати. Та тепер знаю, то була моя помилка. Він відповів на це не мені, а Богдасеві — виклав усі свої розрахунки, куди та чому йдуть його гроші. Богдасеві було і дивно, і образливо, а я себе лаяла. Ти про це не знаєш, ніколи я йому раніше не нагадувала, крім своїх зароблених, звичайно, і не нагадаю. Хіба ж ми з тобою не доведемо Богдасика до пуття самі?

«Ми», — подумав Саша. Вже скільки він хворіє, знову все лягло на плечі Марусі, усе його лікування, подорож до Ніцци... Невже не вистачить його життя віддячити їй за все, за все? Він злегка потиснув їй руку, підніс до блідих губ, прошепотів:

— Почитай Мюссе. «Tristesse».

— Ну, навіщо таке сумне?

— Прочитай «Tristesse», — повторив він. — Ну, коли не хочеш, не треба. Я й сам добре пам'ятаю, — і він тихо проказав:

J'ai perdu ma force et ma vie,
Et mes amis et ma gaieté.*

А кінець? Це ж про мене:

Dieu parle, il faut qu'on lui réponde.
Le seul bien qui me reste au monde
Est d'avoir quelquefois pleuré.**

Тільки я плакав колись від любові до тебе, від щастя, що побачив тебе...

*

Він заснув. Марія дивилася з балкона на місто, на Ніццу. Боже мій, наче для неї писав Тютчев:

О, этот юг, о эта Ницца!
О, как их блеск меня тревожит!
Жизнь, как подстреленная птица,
Подняться хочет и не может.

* Я втратив все, що мав допіру,
І друзів, і веселий спів...

** За все відповідати треба.
Єдиний дар я мав від неба:
Це те, що плакати я міг.

(З франц. переклала Н. Забіла).

Кажуть, сюди він привозив свою останню любов, з якою прожив 14 років, не беручи розлуки з «законною» дружиною. І з цією, молодою, у них було троє дітей. Вона молодою вмирала тут від туберкульозу, його остання любов, якій присвятив він найніжніші, найтонші й найкращі вірші, які тільки могли з'явитися в ураженому людському серці.

...Ні, ні, я не віддам тебе смерті, мій коханий... Там, удалині, праворуч — гора, і на горі кладовище. Там похована дружина Олександра Івановича Герцена — Наталі, перша Наталі.

Він розповідав, як уночі за італійським звичаєм ходили її. Італійські жінки, а серед них і родичі Гарібальді, вкрили її всю трояндами і помагали нести труну.

Він розповідав, як потім, уже іншим часом, він і бойові однодумці й соратники з різних країн, котрі випадково опинилися в Ніцци, усі на своїх руках несли на це ж кладовище труну матері Гарібальді, а самого Гарібальді не було, вони виконували його обов'язок...

І ще раз бідному Олександру Івановичу довелося породичатися з роковою горою. Він був тоді недовгий час у Парижі. Марія вже збиралася побачитись із ним, як у нього захворіли наймолодші діти, двох близнят, хлопчик і дівчинка. Їх не бачила Марія, про них розповідали, які це були чарівні дітки, та які б не були! — вони захворіли на дифтерит і за кілька днів обоє померли. Він привіз їх, дітей Наталі другої, поховати коло своєї першої Наталі.

Досить про смерть! Я не хочу дивитися у той бік! Страшна ця Ніцца. Навіщо на сонячному годиннику такі страшні слова по-італійськи?

Io vado e vengo
Ogni mattina,
Ma tu ondrai
Senza ritorno.*

Увечері вона попросила зайти лікаря. Температура була вище сорока. Але Саша спав. Звичайно, він просно задрімав, а не був непритомним. Марія сказала: — Він задрімав тільки-но, може, не треба будити?

* Я іду й повертаюсь щоранку, а ти підеш у якийсь день і не повернешся (з італ.).

Лікар узяв безсилу руку, помацав шию:

— У нього не може бути така висока температура, як ви казали, торкніться самі.

Справді, і шия, і руки були зовсім не такі гарячі...

— Але ж я тільки-но міряла, — якось винувано мовила Марія, наче виправдуючись. Їй здалося, що лікар незадоволений тим, що його потурбували. Він сам поставив термометр. Саша не чув. Він спав. Тільки в грудях і в горлі в нього щось клекотіло.

— Справді, температура дуже висока, — сказав лікар, глянувши на термометр і якось дивно на неї. — Вранці обов'язково викличте сестру і мені сповістять. Давайте пити й частіше повертайте з боку на бік, щоб не було набряку легенів.

Ні, він не сердився на неї, що вона його потурбувала, і вона сказала кілька разів:

— Дякую, дуже, дуже вам дякую.

А він дивився з жалем і співчуттям і знову наказав:

— Вранці покличте сестру.

Вона вже не лягала, весь час сиділа коло Саші. Він не прокидався. Тільки чула, як весь час клекоче в грудях. Повертала його, приговорюючи ніжні, ласкаві слова. Оцей клекіт у грудях лякав більше, ніж температура. Така температура траплялась уже не раз, а потім раптово наставало полегшення. Вона заспокоювала сама себе й нетерпляче чекала ранку. Тільки почало розвиднюватися, вона тут же коло нього стала готувати йому цитриновий сік. Поставила знову термометр. Температура трохи впала, вже було не сорок, а тридцять дев'ять, їй здалося, він трохи розплющив очі, зовсім зовсім трохи. Звичним рухом вона трохи підняла йому голову й дала сік. Останнім часом йому навіть ковтати було важко. Але зараз ковтнув майже без зусилля.

— Сашенько, серце моє, температура падає, і сік ти добре ковтнув. Ти чуєш мене, Сашенько? Ти чуєш?

Він з зусиллям підняв повіки й глянув у очі, прямо в живі очі Марії, сумно, але цілком свідомо, та повіки враз безсило опустилися.

— От бачиш, уже тобі легше. Ти чуєш?

Повіки знову заворушилися, але цього разу лише ледь-ледь напіввідкрили очі і впали.

— Ти чуєш мене? Ти чуєш мене? — повторювала

Марія все голосніше і вже кричала, не розуміючи, що кричить несамовито: — Ти чуєш мене? Ти чуєш мене?

І вже в кімнату бігли покоївки й сусіди по пансіону, а вона все кричала, тримаючи його голову:

— Ти чуєш мене?

І коли її хотіли відтягти від нього, вона кричала:

— Ні, ні, він тільки-но чув мене! Він подивився на мене! Цього не може бути!

— Отак і буває, — сказала просто і навіть якось грубо сестра-жалібниця, і Марія враз зіщулилася, принишкла, раптом їй стало страшно, що зараз його заберуть, кудись віднесуть, не можна їй кричати, вона сама все зробить, що треба. Вона стала навколішки й притулилася до його руки — може, він все-таки чує?..

*

Вони поверталися разом «додому».

Тільки він був у труні, а вона везла його... Так хотіла його мати, якій повідомили негайно. «Поховати в Москві, коло батька». Хіба вона могла заперечувати? І як вона могла доручити комусь везти його — їй здавалось, вона ще з ним, коло нього. Вона сама повинна привезти й віддати матері, не віддати, вони удвох будуть з ним до останньої хвилини. Наче уві сні проїхали Париж. Богдась. Етцель. Сахновський. Волков. Мадам Дезіре — їхня куховарка останні роки — уважна жінка, яка перейшла до них від Якобі. Ще, здається, хтось був... Марія нічого не розуміла. Не плакала, все робила, як автомат, — що накажуть. Усі наказували щось. У дорозі, в поїзді ні з ким не розмовляла.

Найдовша зупинка була у Вільні. Вона пішла навмання блукати по вулицях, але нічого не бачила, ані башти Гедіміна, ані собора Петра і Павла, хоча хтось люб'язно наполягав:

— Зайдіть, пані, там більше тисячі статуй! Коли відправа скінчиться, можна все оглянути.

Навіщо це було їй? Вона просто не знала, куди себе подіти, тому й блукала.

Вона згадала, тому що не так давно про це розповідала Саші, а їй розповідав «батько» — Тарас Григорович. Він жив тут, у Вільні, коли був козачком у свого пана Енгельгардта, тут віддали його вперше вчитися

малюванню до художника Густема, і тут він був закоханий у молоденьку віленську модисточку Дзюню Гусиковську. Він побачив її в соборі Святої Анни, і Марії раптом захотілося в цей собор. Там він бував, її «батько», наче могла вона там розповісти йому про своє безмежне горе. Але вона й не звернула уваги на надзвичайну красу цього собору, надзвичайну, як мереживо тонке, кладку з цеглин. Вона сиділа без думок, без молитов, без сліз, до самого від'їзду. Вже стояла осіння пора. Тарас Григорович розповідав їй, що з Вільна до Петербурга йшов пішки з іншими кріпаками взимку, в завірюху, напівбосий, бо в заметах підощва від одного чобота відпала, і по дорозі він весь час перевзувався.

Боже мій! Я йшла б боса весь час у цю осінню холодну сльоту, і в нестерпний мороз, і в найгарячішу спеку, аби знала, що везу не труну, що він чекає мене живий!

Після Вільна — Дінабург, потім Москва. Майже два тижні тяглася ця подорож. Як вона її витримала? Треба було матері привезти сина. Вона немов скам'яніла.

У ці дні Тургенєв писав Етцелю, що він не розуміє, навіщо Марія Олександрівна везе труну, адже вона зовсім не релігійна... Але це було щось більше за релігію. Обов'язок душі й серця перед тим, кого везла... Щоб мати з ним попрощалася. Обов'язок перед його матір'ю, яка її так ненавиділа й кляла.

*

Мати стоїть на цвинтарі Симонового монастиря коло викопаної могили, змарніла, постаріла, прибита горем, така несхожа на ту московську гостинну клопотуху у Гейдельберзі. Її підтримують син і племінник, стоїть купка родичів і друзів.

Несуть труну і за труною йде жінка, якої вона — мати — не хотіла знати, приймати. Ця жінка привезла їй сина... у труні.

Марія підвела голову, глянула на матір, і обидві кинулися в обійми одна одній і заридали.

ЧАСТИНА
ЧЕТВЕРТА

1.

З Парижем було покінчено. Власне, не з Парижем, а з паризьким життям. Їй здавалося, взагалі з її справжнім життям. Наче уві сні, в маренні провезла вона через Париж тоді труну з Сашею. Після похорону під стіною Симонового монастиря їй треба було ще повернутися до Парижа, там лишалися Богдась, рукописи, книги, шафа, яку купували, щасливі, удвох із Сашею... Власне, оце й усі речі. Їхній щасливий будиночок у Нельї був не їхній, найманій... Усе було тимчасове, наймане, тільки книги й рукописи її. Та її справжнє гірке і надзвичайне щастя, що також виявилось тимчасовим, таким скороминучим. Яке вже там життя може бути у неї?! Часом трохи гірше, часом трохи краще щодо зовнішнього побуту, про людські очі тільки, а торгуватися з ним, з життям, вже не треба, не варто. Та тільки не могла вона примусити себе й на день навідатися в той будиночок, в той «розкішний» садок з єдиним крилатим гіллястим деревом. Вона зупинилась після Петербурга в мебльованих кімнатах, які найняли для неї друзі.

Вірні друзі — учитель Богдася Волков, Карл Бенні, клопотуха служниця Дезіре, яка перейшла до них від Якобі, — самі все склали, спакували. І Богдась допомагав, незвично для всіх серйозний. Він намагався допомагати чоловікам і уникав лишатися з Марією віч-на-віч. Цього ніхто не помічав. Але короткі хвилинки, коли залишалися вдвох з матір'ю, Богдась тримався особливо послужливо. Проте, не усвідомлюючи цього як слід, він волів допомагати чоловікам...

Один Етцель помічав це.
Г'єр-Жюль Етцель турбувався про гроші, про квитки, він виряджав *raucge belle Marie*, як рідну. Уже на

вокзалі він тримав її руки, говорив, говорив: «*Mon enfant, mon cher enfant*», запевняв, що все буде гаразд, це треба, так краще, що вона повертається на батьківщину, цього вимагає її талант, це потрібно для виховання сина...

Марія мовчки кивала головою. Їй важко було вимовити хоч слово. Він переходив на діловий тон, починав говорити, які переклади треба зробити найшвидше, як треба мерщій видати в Росії Жюля Верна, нагадував, що всі кліше ілюстрацій він негайно надсилатиме, що він вважає її представником своєї фірми, та, головне, — він весь час повертався до цього, — щоб вона не забувала, що вона, українська письменниця Марко Вовчок — член редколегії журналу для дітей та юнацтва «*Magazine d'éducation et de récréation*» — журналу виховання та розваг, і там друкуються і завжди друкуватимуться її твори, і поки існує журнал, її ім'я стоятиме на титулці серед імен французьких письменників і вчених, які беруть участь у цьому журналі.

Їй хотілося усміхнутися в подяку за його турботи, але вона могла лише мовчки кивати головою... Він говорив, що все, що тільки-но з'являтиметься на книжковому ринку в Європі цікавого — у Франції, Англії, Німеччині, — вона матиме перша для перекладів, хай притягає для цього своїх друзів, хай подумає з приводу цього. Вона мовчки кивала головою.

Так, так. Вона думатиме над цим. Про що їй ще думати? Адже треба рости й виховувати Богдася... Треба жити... Якось жити. Це жахливо, що не маєш права на смерть. Даремно вони так усі хвилюються, бояться лишити її саму. Вона не знала, не уявляла, як вона житиме. Але ж треба робити вигляд, що живеш.

Добрий Етцель не міг спокійно дивитись на неї. Вона була якась потойбічна, з порожніми очима. Сльози виступали не у неї, а в нього на очах, він починав пестити її руки, маленькі бідні руки, що стільки винесли, і говорив знову ласкаво, заспокоююче:

— *Mon enfant, je vous aime de tout mon cœur. Je suis votre ami toute ma vie.* * — І запевняв, що Париж від Петербурга не за горами, вона часто приїздитиме до Парижа, і він завжди чекатиме її, як рідну дитину.

* Дитя моє, я люблю вас усім серцем. Я вам друг на все життя (франц.).

Вона мовчки поцілувала його, коли сідала в вагон. Етцель уважно, багатозначно поглянув на Богдася, немов наказав: «Бережи!»

Ну от. Прощавай, Париж. Це вже остаточно вона повертається до Петербурга. Поки що до Петербурга. Там далі видно буде. Але тепер їй треба для своєї роботи зупинитись у Петербурзі, увійти в якусь життєву колію. Це можливо, лише працюючи, інакше — як робити вигляд, що ти жива?

Поїхали. Короткі розмови з Богдасем про речі, про швидкий сніданок на довгій зупинці: «Бога ради, не відстань!»

Яка неприсмна, непередбачена затримка у Варшаві! У неї витягли гроші! А може, загубила у такому своєму розгубленому стані? Вона кусала губи від досади.

— Добре, що тут тепер живе Василь Михайлович Білозерський, — сказала Марія Богдасеві. — Він так завжди приязно й дружньо ставився до мене, а Надя, його дружина, щиро мене любить. Я ж везу нові твори у Петербург. У мене незабаром мусять бути гроші, я позичу в них і надішлю.

— Звичайно, мамо, — заспокоював її Богдась. — Чого ти так турбуєшся і хвилюєшся цим? Надішлемо з Петербурга і все. Принаймні Варшаву подивимось!

Не було тепер чого дивитися Варшаву після придушення повстання. Спорожнілі, наче вимерлі вулиці, незвичайна тиша, яка зовсім не дивує десь у селі і так пригнічує у великому місті. Тут панував тепер лютий Муравйов, якого недаремно прозвали «вішателем».

«Де ж тепер Тедзик? Сахновський?» — майнуло в голову у Марії. Давно, як давно передали вони їй привіт з Італії, куди подалися з Парижа.

А тут вона потрапила зовсім в інше оточення. Вона знала, що Василь Білозерський після неприсмностей у Петербурзі, — у нього навіть обшук був у 1863 році, — після припинення «Основи», зовсім порвав з журналістикою і перебрався до Варшави. Але вона не знала, що, й так досить поміркований, він ще дужче «поправив» і у Варшаві займає статечну посаду урядового чиновника. Проте він зустрів її дуже радо, гостинно, так само, як колись у Петербурзі, коли вона приїздила з Парижа. І так само, як тоді, ще дужче, ніж чоловік, зраділа їй Надя.

— Ні, ні, ми вас так одразу не відпустимо. Та й, дивіться, ви, мабуть, застудилися в дорозі, ви зовсім слабі, ви перепочинете у нас кілька днів, — обнімаючи її, казала Надя.

— І не сперечайтесь, і не заперечуйте, Маріє Олександрівно, дорога наша! Зробіть нам таку ласку й честь! — щиро підтакував дружині Василь Михайлович.

У Марії потеплішало на серці. Її пам'ятають, її люблять земляки-українці! І, може, саме через це тепло так вразила її друга зустріч... Вона таки зупинилась на кілька днів у Білозерських. Обоє вони панькалися з Богдасем, як з малою дитиною. Марія знала, що їхній хлопчик помер, і це ставлення до Богдася її особливо зворушило. Боже мій, кожний в світі своє лихо має.

Треба було написати листи паризьким друзям. Вона знала — вони всі хвилюються за неї. Треба було написати матері, Параскеві Дмитрівні, що вона затрималась у Варшаві. Здавши листи на пошті, Марія поверталась на квартиру Білозерських. На сходах побачила якусь жінку. Жінка зупинилась також коло тієї ж квартири. Щось знайоме майнуло в обличчі. Боже мій! Та це ж Олександра Михайлівна, дружина Куліша! Сестра Василя Михайловича Білозерського. І в першу мить Марія зраділа. Свої ж, свої люди — хіба вона пам'ятала зараз, що було колись! То справжнє горе пам'ятливе, а все, що було з Кулішем, — такий дріб'язок перед ним!

— Олександро Михайлівно, доброго здоров'я! От несподіванка! — простягла Марія руку, навіть бажаючи обняти, але ще не роблячи для цього руху.

Та дивилася здивовано.

— Хіба не пізнаєте? Марія Маркович!

Куліш дивилася якось спантеличено, нерішуче простягла свою руку, мляво відповіла на міцний потиск. Так, вона вже впізнала її, свою суперницю, й неспроможна була приховати ворожого почуття, спалаху всіх прикрих спогадів, навіть коли вже сиділи у вітальні.

Надія намагалась завести якусь спільну розмову, не могла зрозуміти, чому Кулішиха ледве цідить слова, ледве дивиться на їхню дорогу гостю. А гостя немов не бачить цього, вона зовсім просто каже:

— Така прикрість у дорозі трапилася — витягли гаманець з грошима. А втім, я рада, що через це зупинилась тут і бачу своїх друзів.

— Яким не первина вас виручати, — раптом презирливо мовила пані Куліш. Як її дратувала ця жінка, ця елегантна красива дама! Одразу вона справді не пізнала Марії Маркович, але не тому, що та мала за ці роки постаріти чи змарніти, а саме тому, що не чекала побачити таку привабливу, гарну жінку. Ні, ні, її Панько правий, Марковичка не дуже сумувала та бідувала там, за кордонами!

Це нетактовне зауваження наче штрикнуло обох — і Надю, і Марію. Марія враз змінилася. Вона глянула гордо і навіть трохи примруживши очі на Кулішиху, а Надя почервоніла й заговорила швидко, стиснувши руки:

— Ми раді, ми дуже раді такій дрібній, по суті, неприємності, бо це дало нам змогу побачити нашу любу, дорогу Марію Олександрівну. Маріє Олександрівно, ви ж знаєте, Куліші також живуть тепер у Варшаві.

— Так? — байдуже, холодно спитала Марія. — Пробачте, мені треба до Богдася. Я повернуся зараз, Надіє Олександрівно, — вона кивнула недбало головою і вийшла з вітальні. Повертатися вона не збиралася.

— Чого це вона корчить із себе королеву? — обурилася Олександра Михайлівна. — Що, до чоловіка повертається? Кажуть, її полюбовник помер, довела його до смерті, тепер і до чоловіка можна!

— Як вам не соромно! — трохи не вигукнула Надія. — Облиште цю розмову! Я не хочу говорити так про мого друга, про нашу найкращу шановну письменницю!

Але цю розмову Марія чула. Треба триматися. Невже вона сподівалася, що самі друзі чекають на неї на батьківщині? Треба триматися.

З Білозерськими і слівцем не проходила про Куліша й Кулішиху. Надія була ще уважнішою, ще ласкавішою, і Марія, пам'ятаючи про важку втрату Надії, хай хоч і не недавно, намагалася не завдавати їй зайвого болю невігійних спогадів, більше говорили не на особисті теми, і обидві розуміли, що це не з неваги до горя кожної, а навпаки — з чулості й тактовності.

Обоє Білозерські умовили Марію, щоб Богдас пожив ще в них у Варшаві, поки вона влаштується в Петербурзі. За Богдасем погодилася приїхати бабуся, Параскева Дмитрівна.

Все ж таки зустріч з Олександрою Михайлівною Куліш якось вплинула на Марію. Вона повернулася до Петербурга з гордим, незалежним виглядом впевненої в собі людини. А насправді...

Боже! Невже ніхто не чекатиме її ніколи, не жадатиме ніколи так її погляду, її мови, її подиху, як Саша? Ніколи? Ніхто?

2.

А на неї чекали, її ждали двоє людей... Її і на думку не спадало, і уявити собі не могла, як чекає на неї, думає, як, може, ніколи не думав, — Опанас Васильович.

Він хворів у Чернігові, куди вже слабим переїхав, і жив «на квартирі» в домі Меланії Овдіївни Загорської. Власне, її чоловіка. Її чоловік — злий невдаха, п'яниця, горбань — жив теж тут. І їхні діти — його, Опанаса Марковича і Меланії Овдіївни. А він, Опанас Маркович, чекав на свою дружину Марію Марковичку, колишнього свого любого Вовчка, і найдужче, до нестерпного болю, чекав свого сина Богдася.

Ілля Петрович Дорошенко знав усе.

Він знав, що Марія Олександрівна повертається до Петербурга, можливо, вже повернулася з сином, що невдовзі до того вона приїздила, привезла труну з тілом того невідомого йому Пассека, з яким прожила шість років за кордоном.

— Вона повернеться до мене? — спитав, дізнавшись про це, Опанас Васильович Дорошенка. — Вона ж тепер повернеться до мене? — повторював він з якоюсь незрозумілою Дорошенкові надією.

— Куди ж вона повернеться? Сюди? — пересмикнув плечима Дорошенко.

Меланії Овдіївни не було в кімнаті. Немов її зовсім не було на світі зараз для Опанаса.

— Хоча б хлопчика побачити, — прошепотів Опанас, — Богдася мого, мого сина єдиного.

Немов там, за стіною, були не його діти...

— Ілько, напиши їй, хай їде швидше. А як одразу неможливо, я почекаю, почекаю... Нехай тільки хлопчика одразу надішло. Може, його вже на світі немає?

— Що ти верзеш? Адже ти листи від нього одержуєш.

— І вона ж пише. Писала, — поправився, зітхнувши, Опанас. — Довго писала. Просила — то про Кармелюка надішли, то підписку на пісні збери. Вона ж ніколи зла на мене не мала. Маруся. Пам'ятаєш Немирів, Ілько? От і ти не дочекався... То б вона приїхала і у тебе зупинилася б, поки б я знову квартиру підшукав. А ти не дочекався! — з докором казав Опанас. Дорошенкові здалося — він марить.

...Але ж справді. Він не дочекався. Одружився. З горя. Ніхто не знав, що з горя. Адже цілком природно — годі йому бурлакувати. А він-то знав: з якоїсь такої безвиході, коли дізнався, що полюбила якогось хлопця і на все рукою махнула. Ні, у нього ніколи не було ніяких навіть найпотемніших надій на якусь взаємність, але ж поки вона була з Опанасом, — він був рідний усій сім'ї, її друг, брат. І йому нічого більше наче не було потрібно. А тепер — яке порожнє життя! Поряд завжди чужа, зовсім чужа людина, і ніхто не знає, навіть Опанас, як він картає себе весь час... А зовні — все ніби гаразд, як у людей. То не горе, що горює, бо ще важче — як сміється.

Чи хотів би він тепер побачити Марію Олександрівну? Він не знав. Боявся цього питання. І не листувався більше. Він перестав писати.

— Ілько, ти напиши їй, швидше напиши, щоб хлопчика негайно надіслала. Я не можу вмерти, не побачивши його.

— Ну, таке вигадав, чого це ти вмиратимеш? Ти що, старий уже такий?

— Не старий, а дурний, — спробував пожартувати Опанас. — Напиши, може, й вона приїде. Попрощатися. Навіки попроситися. Тоді прощалися — хіба знали? І вона не знала, моя бідолага, адже й вона бідолага, Ілько. Хіба їй з такими, як ми? Не вмiли ми її цінити... І той, що вмер. Що він перед нею? Я на нього зла не маю. Побачив — і збожеволів... А зі мною їй непереживки було... І мовчала, ніколи не дорікала.

Він усе шепотів, шепотів, перед очима виринали далекі картини, і більше прикрі, які ніколи й не згадував.

— Ти слухай, слухай, Ілько, та ти сам знаєш, та це ще коли в Києві... Відували дуже, на Куренівку перебралися, у хату під соломою... Нічого, ані слівця не казала, немов так і належить. А в чому ходила! Черевики латані, платтячко ще орловське, перешивала, зашивала, перелицьовувала, і — нічого, ані слівця, ще й бадьориться і мене підбадьорює, сміється: «Все гаразд буде, ти собі ще фрак справиш і циліндр купиш». Йй-богу! Так і казала — циліндра купиш. Це вона жартувала, а ми й за ту хату під солом'яним дахом хазяйці завинили. От тільки раз і сказала сумно: «Так уже Богдасеві чобітки потрібні». Ти не знаєш... У Немирові так не було, як тоді в Києві... Ніякої роботи... І раптом розшукує нас Чалий, ти ж знаєш Чалого? Еге ж, Чалий. І бачить, у мене непродані мої книжки, каже: «Давай-те, я їх швиденько пристрою, от приходьте позавтра — і вже гроші матимете». Ти подумай, справді, навідався я за два дні, і він мені щось чи тридцять, чи навіть п'ятдесят карбованців виручив і дав. Ти думаєш, я їх додому відніс? Марієчці віддав? Аякже! Отак з доброго дуру думаю — треба на радощах і Манечці, і Богдасику якихось ласощів. Казала вона якось, що так уже, ну над усе, кийське сухе варення любить, ти знаєш, фрукти різні у цукрі, такі, справді, тільки у нас у Києві в Балабухи роблять, і попрямував я одразу до Балапанського, закусок якихось. А там Хрещатиком чорти мене понесли. Проходжу повз крамницю з капелюхами, а на вітрині — циліндри, і біс мене з глузду звів — згадав її жарт: купиш собі циліндра. Зайшов і таки купив, та ще найдорожчий. На мене дивляться з подивом прикажчики, а я, щоб не дуже дивувалися, ще й рукавички модні, правда, не тільки собі, а й Марусі теж купив. Ще якусь дурницю, дрібницю непотрібну. Виїшов з повними руками, одразу фаєтон узяв, та ще й парокінний. Іду й уявляю — ото зрадіє, ото здивується! По дорозі ще Чалого побачив, він аж очі вирячив, а я помахав йому рукою в новій рукавичці — знай, мовляв, наших; гукнув, щоб у гості приходив, та, мабуть, не почув... Та от слухай. Вибігає моя Манечка й справді здивувалась, немов і не мене побачила. Я їй і коробку з ласощами, і шампанське, і рукавички модні, а вона зблідла, а губенята смикаються, наче от-от за-

плаче, і очі з докором дивляться, як я карбованця тому візникові недбало, як великий пан, дав. І знову — ані слівця, а я ще й образився, що не зраділа подарункам, хотів же її розрадити. «Нічим тобі не вгодиш», — буркнув, йолоп такий, адже ні на хату, ні на чобітки Богдасикові вже не вистачило... А їй на черевики й поготів...

Він схлипнув. Так уже згадалася чітко та безжальна сцена, хоч би вилаяла добре — легше було б!

— Ілько, а може, вона усе забула, усе простила? Може, приїде?

Він усе шепотів, шепотів... Щось знову згадував те, що ніколи наче не пам'ятав, а тепер спливало у пам'яті — дошкульне, непоправне. То весь час усі ці роки намагався нанизувати всі її огріхи проти нього, щоб себе виправдати, хоча ніхто від нього цього не вимагав, усі більше її засуджували, хто знав про її життя тепер, а йому ніби так і належало — зійтися з іншою жінкою. А зараз, зараз усе в глибині приховане, людям не знане, спливало, і дорікало, і обвинувачувало. Він згадував ту ясну, щиру, віддану дівчину, яка так вразила його, а потім як узявся він її «виховувати», в які шори забрав, які умови створив! І ніколи докору, ремствування... А потім... потім усе порвалося... і край...

Він і зараз не хотів думати, не припускав, що ніколи вона його не любила, ніколи не припускав, що когось вона любить, усе намагався пояснити якимись обставинами, тимчасовими непорозуміннями, матеріальним становищем, не тому, боронь боже, що їй там чогось не вистачало, а тим, що ці борги, нестатки, мізерні розрахунки примусили надовго розлучитися... Але ж дивилися на нього з докором в уяві її очі, так як ніколи не дивились у дійсності — може, лише тоді, однею разочок, коли в циліндрі, з шампанським і ласощами від Балабухи приїхав на ту куренівську «дачу»... І він шепотів... шепотів... та вже нічого не міг розібрати Дорошенко, то він підвищував голос, і Дорошенко почув, як за стіною щось зашаруділо, щось рипнуло:

— Тихше... — мимоволі вирвалося у Іллі Петровича, — Меланія Овдівна.

— Боїться. І досі боїться, що приїде Марієчка, і я її покину. покину, та не для Марієчки. Шкода мені її, Меласі, — не зазнала щастя. Була зі мною — весь час

боялася, ревнувала: а що, як повернеться Марусинка наша? А я ж їй листи показував: «Меланії Овдіївні низенько кланяюсь», «Усіх вітаю, а Меланію Овдіївну найдужче». Ні, не любила вона мене... Може, й раділа, що коло мене Мелася — їй спокійніше там було. Та що я? Любила. Вірила. Писала: «Пришли все про Кармелюка.. Обіймаємо тебе, наш друже...» Зоренька наша... Марко Вовчок... Мій Вовчок...

Він марив, явно марив. Закашлявся, аж зайшовся.

— На води, випий води, Опанасе, тобі краще буде. До кімнати вбігла Меланія Овдіївна.

— Опанасе Васильовичу, вам погано?

От клята та Марієчка, Марусинка, Марко Вовчок, не дає йому спокою все життя!

Та тільки вбігла — чоловічий грубий голос залунав з інших покоїв:

— Меланіє! А ну швидше сюди!

— Знаєте що, Меланіє Овдіївно? Треба Опанаса Васильовича мерщій до лікарні. Йому дуже кепсько, — сказав Дорошенко.

Меланія Овдіївна заридала.

3.

А другий, хто чекав на неї, — ні, не Дорошенко. Це був її троюрідний брат, Митя Писарєв.

Вона зустрілася з ним після семи років життя за кордоном, після похорону Саші в Москві, коли їхала знову до Парижа за Богдасем та речами. Їхала через Петербург.

Вона нікого не хотіла, не могла бачити в Петербурзі. Вона не могла ні з ким розмовляти. Про що вона б розмовляла? Вона не могла дати собі ради. Вона всоте переживала останній день у Ніцці, все до краплинки, кожне слово, погляд, рух. Наче в тумані поставала ця жаклива подорож — Париж, Вільна, кілька годин у Петербурзі, Москва, Тетяна Петрівна Пассек, і ця яма коло стіни Симонового монастиря, куди опустили Сашу. І вона знову тоді поїхала мерщій до Петербурга, щоб знову їхати до Парижа.

їй страшно було самій, і їй страшно було бути з людьми. Раптом там, у Петербурзі, їй спало на думку, що годилося б відвідати Варвару Дмитрівну й Митю Писарєвих. Адже Митя нещодавно вийшов з фортеці, він пережив такі страшні роки! А улюблена її тітка — що вона перенесла за цей час! До них можна зайти. До них треба зайти.

Двері відчинив Митя, і обоє зупинилися. Вони не бачилися з від'їзду Марії у 1859 році. Сім років! І яких років! Вік за них прожито і в неї, і в нього!

Не ховаючи свого захоплення, Митя дивився на неї, молоду ще жінку, таку несхожу на всіх знайомих і родичок, на всіх петербурзьких і провінційних дам.

Марія завжди одягалася зі смаком, але тепер можна було додати — з паризьким смаком, тільки зараз, коли б він розумівся на цьому, — якось недбало. Наче надягла це темне плаття, шите паризькою кравчихою, і в дзеркало не поглянула — байдуже було, як лежить. Мереживна тонка чорна косинка, накинута на плечі, відтіняла русяве хвилясте волосся, недбало заколоте на потилиці. Він пам'ятав її довгі коси, спущені долу або вінком, як короною, на голові. Зараз — звичайнісінька зачіска, немов також — розчесала, заколола будь-як і ані волосинки не поправила. Та однаково — ні на кого не була вона схожа, не була звичайна!

Очі глянули йому в живі очі й нагадали давню милу і добру кузину Машу, Марі. Та зараз очі її були зовсім іншими, наче вони вже набачились невблаганної дійсності, і не було вже в них тої сповненої життєлюбства цікавості до всього, стремління одразу багато побачити й зрозуміти, а коло повних, ще рум'яних з таким вабливим рисунком вуст позначилися гіркі зморшки. Йому вона здалася вищою, ніж була колись, може, тому, що трохи поповнішала, і якоюсь величнішою. Ще в Грунці, коли приїздила до них на канікули, вона здавалась йому красунею, і мамап завжди казала про неї: «Notre belle Marie», а зараз — та вона ж була прекрасна! Він не міг отямитися!

— Митенько? Ти не пізнав мене? Це ж я, Маша Маркович! — Вона навіть усміхнулася — вперше за стільки часу. Митя не пізнав її — певне, так постаріла! Вона якось легко поклала руки на його плечі, ледь притягла

до себе й поцілувала в обидві щоки.— Яка я рада тебе бачити!

І цей перший жест, рух, цей погляд великих сірих, якихось трагічних тепер очей одразу захопили, зачарували його. І цей поцілунок!

Боже мій! Чотири роки в Олексіївському рavelні — в одиночній камері — міцному гарному юнакові, якому тільки минув двадцять сьомий рік! Могла запаморочитися голова!

— Марі!.. Маман! Душенько! — закричав він.— Яка радість! Машенька, Марі прийшла!

Барвара Дмитрівна і пізнавала, і не пізнавала колишню скромну, стриману, замкнену Машу. Не те, щоб якась нескромність, розв'язність з'явилися в ній — боронь боже! Навіть причепа не міг би нічим дорікнути цій елегантній вихованій молодій жінці, цілком «distinguée»*, як майнуло в голові Барвари Дмитрівни, але в усій манері триматися, розмовляти відчувалася якась самостійність, незалежність, не показова, як у багатьох сучасних етансірєе — мовляв, я так тримаюсь, бо мені байдуже до всталених норм, я так навмисно роблю, аби довести, що мені байдуже до ваших оцінок, — і в той же час сама нашорошено прислухається і приглядається до цих оцінок. А Маші — видно, насправді було не те, щоб байдуже, коли б байдуже — не була б вона такою чемною, делікатною зараз з ними, просто не стороння оцінка була критерієм поведінки, думок, слів. Ані краплини пози.

І тому наче одразу зникла прірва цих років. Здалося, все знають одне про одного. Хоча нічого не знали.

Писарєви мешкали в двох невеличких незатишних кімнатках, мебльованих від хазяйки. Адже це було тимчасове життя. Хіба Марії треба було пояснювати, що їм досить сутужно? Це вона побачила, може, навіть з непомітних для інших дрібниць — випадкової сервіровки за столом (вони нізащо не хотіли відпустити її без чаю), з одягу Миті, з приношеного плаття Барвари Дмитрівни. Яке це все було знайоме й зрозуміле і робило їх справді близькими й рідними!

Вона не могла відігнати думки: «Чотири роки в одиночній камері Петропавлівської фортеці!» І їй хоті-

* Добре вихована людина (франц.).

лося, притамувавши своє горе, чимось підбадьорити, розважити. Вона почала розповідати про своє знайомство з Герценом. «Хоча я знаю, ти і його вже зараховуєш до старечі сорокових років», — насварила Миті пальцем Марія.

— О, як він постраждав саме за Герцена, — зітхнула Варвара Дмитрівна, — адже Митюша написав свою статтю саме проти ворогів Герцена, на захист його!

Марії здалося — може, вона зачепила недоречну тему, але Митя благально мовив:

— Ну що ти, мамо! Марі, ти розкажи про нього, про все і всіх. Може, я в чому і помилявся щодо нього, але ми посперечаємося потім, зараз ти просто розкажуй. Ти стільки бачила за ці роки, поки я сидів.

— Він теж помилявся в тобі, — мовила лагідно Марія. — На жаль, я давно його не бачила, лише перший рік перебування за кордоном. Ми їздили з Опанасом до нього в Лондон ще у п'ятдесят дев'ятому році, потім деякий час листувалися, дружне було, щире листування, потім якось листування завмерло, — Марія, зітхнувши, на мить замовкла. — Проте «Колокол», «Полярную звезду» він мені завжди надсилав, та й різні лондонські видання, переказував привіти спільними друзями, різні доручення. Еге ж, я залюбки виконувала всі його просьби. Як він вірно передбачав усе з Польщею, як завжди правильно ставив питання про поляків, українців. Мені здається, ми ще зустрінемося, побачимося...

Вона завжди так відчувала: Герцена вона ще побачить.

— От мені шкода, що я Гарібальді так і не побачила, — змінила вона тему розмови, — адже я була в Італії після славнозвісного походу його «тисячі». Я жакхалася в Італію, її народ. Як вони люблять свою батьківщину! А найдужче з них — старий Гарібальді. Він — приклад і натхнення для простого народу. Та ти сам писав про це! Яку ганьбу ми відчували, коли його поранили у 1862 році при Аспромонте, і знаєш — усі росіяни за кордоном пишались, що молодь наша з Гейдельберга надіслала до нього, Гарібальді, знаменитого Пирогова, нашого Пирогова, того, що у Києві жив і працював, поки його не з'їв генерал-губернатор Васильчиков. За кордоном він мав почесну відставку — попечитель нашої наукової молоді! Ну, от молодь і надіслала

його до Гарібальді — як найкращого хірурга в Європі! І він же поставив вірний діагноз і порадив, як лікувати, і розповідали, вони розсталися друзями, з величезною взаємною повагою — старий наш Пирогов і старий Гарібальді.

— Марі, — перебив Митя, — я писав у статті про роман Чернишевського «Что делать?», що для таких людей, як Оуен, як Гарібальді, старості, давнини не існує — такі люди будуть новими для всіх віків і народів!

Варвара Дмитрівна, спочатку схвильована спогадами про Герцена, а для неї, значить, і про причину арешту Миті, тепер раділа — як він захопився розмовою з Марі! Бідна Марі. Не вона, «тапан», їй суддя! Мати їй вдячна, що та розрадила Митеньку.

Митя з захопленням дивився на свою троюрідну сестру. Саме така жінка — самостійна, розумна — була його ідеалом, про таку він мріяв, коли писав про свого Базарова, такої жадали Базаров і він. Вони обидва помилилися — той із своєю великопанською холодною Одинцовою, а він — із своєю любов'ю до кухни Раїси Кореневої, тепер Гарднер. Яке порівняння! Ця талановита самостійна людина, друг Шевченка, Герцена, Тургенева, і та пігалиця, звичайнісінька панночка — Раїса! Як це він міг колись казати, що її, Раїси, сентиментальні, солоденькі, як дешевеньке куповане печиво, що зараз мати подала до столу, романи можуть затьмарити живі соковиті твори другої «сімейної знаменитості»?

Це була справжня «емансипована людина». Не лише жінка, а людина!

А жінка... Усе в цій жінці чарувало його, і мимоволі почуття заздрості й ревності ворухилися в грудях. Ця жінка пристрасно кохала якогось юнака, задля нього покинула чоловіка, не звертала уваги на поговор, на непевне становище, весь час сама працювала.

Який він був щасливий — той юнак! Стільки років із нею!.. А от тепер поховала його... Бідна! Поруч із почуттям заздрості росло ще й співчуття, бажання чимось допомогти. Їй, певне, так тяжко зараз! Адже вона і сестра його, рідна Маша, мила Марі, яку він завжди так нетерпляче чекав у дитинстві!

Вона так широко, невимушено, по-сестринському поцілувала його, і відчуття її губ не зникало. Хотілося

дивитися у ці сумні очі, які лише при згадці про Лондон та Італію трохи пожвавішали, хотілося тримати ці маленькі руки в своїх, і щоб ці губи ще поцілували його, — може, й не по-сестринському!

Марія дивилась на нього уважно й ласкаво.

— Я все говорю, а я б тебе хотіла, Митюшо, послухати, щоб ти, коли ти можеш, звичайно, розповів про себе.

— Звичайно, я тобі все можу розповісти, абсолютно все, — з такою готовністю вирвалося у Миті, що у матері мимоволі заворушилося почуття ревності.

— Але хай потім, — сказав Митя, наче сам зупинив себе. — Знаєш, правду кажучи, я ще не отямився як слід після чотирирічного самотнього перебування в равеліні, після тієї тиші, мовчання. Життя зовсім повернулося, і я ще ніяк не при звичаюсь до всього того, чого ви й не помічаєте. Я ще ніяк не знайду себе.

Марія здивовано глянула на нього.

— Ти не знайдеш себе? А хіба ти коли губив себе? Знаєш, Герцен казав, та й писав, що Петропавловська фортеця — великий вселенський собор. Чернишевський написав там «Что делать?», а ти... Боже мій, господи! Та я схилиюсь перед тобою! Усе, що я прочитала, саме те, що ти останні роки там писав, виявляло людину, яка знайшла себе, знає, про що хоче і мусить сказати собі та іншим.

— Так, я знаю, що сказати. Але зрозумій, може, це смішно, я просто ніяк не можу при звичаїтись, пристосуватися після свого становища казенної тюремної речі до звичайних умов. Мені ще часто буває ніяково, важко з людьми, я тільки цього їм не показую. А тобі я справді можу все сказати. Наче вперше після в'язниці свіжого повітря ковтнув.

Дивно було матері чути це. Та й Марії також.

— А мені самій, коли читала твої статті, здавалося — свіжий вітер вривається в моє життя і всі думки переполошує, хоч інколи хотілося закричати: «Митю! Що ти! Я не згодна!»

— Миті запропонували видати повне зібрання творів, — з гордістю сказала мати й трохи з остраху, щоб Марія не почала теоретичних сперечань, з чим вона не згодна. — Хіба хто мав таку честь у двадцять шість років!

— Мені вже двадцять сім, і прошу ставитись до мене з повагою, — засміявся Митя.

— Та зараз щось застопорилося з виданням, — стурбовано вела далі Варвара Дмитрівна. — Знову цензура присікується. Нам треба повертатися додому, ми ж тут ще й з Вірочкою, дочкою. Нам не по зубах зараз життя у Петербурзі, але просто думок не прикладу, як я лишу Митю самого.

— Таку бідну безпорадну дитину, яку чотири роки пильно доглядали, — комічно закивав головою Митя.

Марії хотілося сказати: не бідну, не безпорадну (то я зараз бідна і безпорадна!), а людину вирвану раптово, брутально з життя і зараз ще не пристосовану до звичайних умов, взаємин, до побутового клопоту. Марія це все одразу зрозуміла.

— Мапап, — сказала вона, звернувшись так, як у дитячі роки всі, і рідні діти, і приймачки-племінниці, і далекі родичі називали Варвару Дмитрівну, завжди розважливу і справедливу до всіх «тапап». — Я ж тільки їду за Богдасем, а потім на деякий час, не знаю ще на скільки, але ж лишуся в Петербурзі. Я вже догляну маленького мого братика Митеньку з радістю. — Вона поляскала його по плечу. — І ми ж не тільки родичі по крові, ми ж і по роботі родичі, журнали нас обох поять і годують.

— Що ж, я, як добрий ремісник, горджуся своїм ремеслом, так само, як за кордоном, кажуть, — та ти це, певне, бачила на власні очі, — кожен швець, кожен пекар чи кравець пишається своєю майстерністю.

— Ще й як! Ти б подивився на когось із них! Добрий майстер тримає себе як король! І таки вміє визискувати своїх підмайстрів та учнів.

— Як наш Благосветлов у журналі, — підморгнув матері Митя. — А під твоїм доглядом я радий бути, навіть коли він буде суворішим, ніж у равеліні! — звернувся він до Маші.

— Ну, що ти! Я дам тобі повну волю, крім часу сніданків, обідів та вечері, — усміхнулась Марія.

Для Варвари Дмитрівни це був вихід. Прощаючись з Марією, цілуючи її, вона сказала:

— Тепер я буду спокійнішою. Повертайся швидше. Митя тобі також у всьому допоможе, все ж таки чоловічі руки. А ти бережи його.

Митя пішов її проводити. Вони розмовляли, як близькі родичі, товариші.

— Справді, Машенько, ти мені давай різні доручення, я з такою охотою виконаю все, поки ти прийдеш. Я відчув — ми будемо друзями, справжніми великими друзями. Я чекатиму на тебе нетерпляче.

І він раптом додав таким тоном, що Марія зрозуміла — він усе знає, перед ним нема чого критися:

— Я все зроблю, щоб тобі було легше... Напиши мені обов'язково, — і притиснув її руку до себе міцніше, наче хотів, щоб відчула — вона може на нього спертися.

...А мимоволі він думав усю дорогу — поцілує вона його на прощання? Вона поцілувала. По-сестринському.

— Дякую тобі, Митенько. Коли б ти знав, як мені важко.

Тільки йому так сказала. Навіть з Етцелем мовчала.

— Я знаю! — тихо сказав Митя.

Але хіба він міг знати всю безодню її болю?

*

Який несприятливий час для повернення на батьківщину! Та хіба вона його обирала?

А втім, хіба легше було на Русі великій і рік тому, і два, і три?

І коли б мала вона силу тепер замислитися та окинути поглядом, що діялося тут за ті роки, що вона жила за кордоном, — хіба можна було б сказати: от краще вона б повернулася тоді, отоді було не так важко.

Правда, перший час після реформи немов забуяли свіжі вітри, прокинулись нові сили, нова молодь росла по всіх усюдах, тяглася до знання, до праці, до боротьби за права і людське життя знедолених.

Палкі шістдесяті роки! Вони увійшли в історію російського народу бадьорим весняним світанком, славними іменами... Але ж, але ж... Як швидко зрозуміли всі, крім тих, хто не хотів розуміти, що разом з невеличкими подачками, які давала ліва рука уряду, права затискувала ще жорстокіше і невблаганно

виривала з когорти одчайдушних бійців то одного по одному, а то й цілими купами. Кожен рік позначався вразливою бідою.

1861 рік. Смерть Тараса Григоровича Шевченка. Що ж, що формально — від хвороби? Та чи не все злощасне життя, заслання, знущання, поневіряння довели його до могили у сорок сім років? Усім це було зрозуміло. А восени того ж року — смерть Добролюбова.

Увесь цей рік по всій імперії — селянські заколоти. Студентські хвилювання по всіх університетських містах.

Арешти. Заслання. Кари.

1862 рік. Арешт Чернишевського. Красовського. Михайлова. Писарева. Тимчасова заборона прогресивних рупорів — «Современника» та «Русского слова».

Арешти. Заслання. Кари.

1863 рік. Вже й «Основа», перший український журнал припинив своє існування. А міністр внутрішніх справ горезвісний Валуев видав циркуляр про заборону видання книжок українською мовою, якщо це не художня література, та й для художньої літератури були створені посилені цензурні рогатки. У таємному ж листі до Міністерства народної освіти цей «ліберальний», як він себе вважав, міністр Валуев писав: «...ніякої малоросійської мови немає і бути не може».

Усе «тайне» стає «явним». Не тільки явний циркуляр, але й про лист знали всі, і увійшли вони в історію української літератури ганебними віхами.

А тоді в ті роки, відчули на собі ці розпорядження усі українські письменники, усі видавці, усі вчителі, увесь народ.

І, звичайно, особливо гостро відчула це українська письменниця — Марко Вовчок.

(Бідна Маріє! Вона це відчула не лише як соціально не лихо, а як і своє особисте: адже перед тим запропонували їй українські діячі, — про це з нею говорив Василь Білозерський, коли була вона в Петербурзі наприкінці шістдесят другого року, — щоб заходилася вона працювати над історією України для дітей; і скільки планів уже виникло тоді у неї з приводу популярних книжок українською мовою для шкіл, для простого народу).

Той же шістдесят третій рік. «Рухавка» — недалеко, приречене на страшний кінець польське повстання. Загибель сотень молодих життів. Розправа Муравйова, посланого на придушення повстання, який сказав: «Я не з тих, кого вішають, я з тих, хто вішає!» Скільки ж він перевішав!

А серед повішених, серед закатованих, засланих, загиблих у сутичках — скільки знайомих і друзів Маріє!

Арешти. Заслання. Кари.

1864, 1865 роки. Ще дужчі утиски цензури.

Арешти. Заслання. Кари.

1866 рік. Постріл Каракозова в імператора Олександра II. Яка страшна розправа з усіма причетними і непричетними! Недарма на розслідування і ведення справи був викликаний до Петербурга Муравйов-вішатель. Ну, вже він і розправився!

Усіх, притягнутих до справи, насамперед обвинуватили в тому, що вони «особи, віддані злочинному вченню соціалізму та комунізму». Багато із забраних не крилися, що вони стали на шлях боротьби за народ під впливом соціалістичних ідей Чернишевського, під впливом його роману «Что делать?». «Современник» заборонили зовсім.

Арешти. Заслання. Кари.

Страшний Марієн рік. Вона навіть не могла стежити, дослухатися, що робиться на батьківщині. Навіть постріл Каракозова і всі події, зв'язані з ним, одразу не викликали значимої реакції, — вона боролася за життя Саші, і все-все відійшло на другий план, усе інше було як у туманній даліні. І тільки тепер дізнавалася, що діялося, тільки тепер доходило, і треба було думати, що робити. «Современника» нема, «Основи» давно нема, Білозерський і Куліш, «основ'янські» редактори, влаштувалися у Варшаві і відійшли від українських справ. Та, правда, в неї зв'язки з «Русским словом», іншими російськими журналами та газетами, куди вона надсилала свої нариси — «Листи з Парижа», зв'язки з видавцями.

Треба працювати. Перш за все працювати. Журба сорочки не дасть. І не думати, що ніхто її не чекає.

«Друже мій Машо! Сьогодні я міг уже чекати від тебе листа, але й досі його ще нема. Я ще не почав непокоїтися з приводу тебе, і, певне, почну не скоро, але вважаю своєчасним написати тобі, і потім спокійно і терпляче чекати твоєї відповіді. Мені тепер не те щоб сумно, а якось мляво живеться, я такого стану вища і настрою не терплю, хотілося б сісти за працю, зробити якнайбільше, почасти для того, щоб очистити собі кілька вільних днів до часу твого повернення, але досі різний дрібний і сторонній клопіт постійно відтягали мене від діла, примушували мене їздити по місту, і час витрачався найдурнішим чином без праці й без задоволення».

А клопіт у Дмитра Івановича Писарева трапився неприємний. Класна дама в гімназії, де вчилася його молодша сестричка Катя, дала ляпаса по щоці дівчинці в присутності її подруг. Дмитро Іванович вважав, що не можна залишити так цю історію — дівчинка не повинна була примиритися з незаслуженою образою, це могло зломити її волелюбний чесний характер. Він любив своїх сестер, особливо турбувався про цю, молодшу, «Какас», як звали її дома, підлітка трохи свавільного й нервового. А вона його обожнювала, і їй уже тепер хотілося прикладати в житті, запроваджувати всі ті ідеї справедливого життя, про які вчитала в його статтях. Та хіба тільки для рідних сестер його статті відкривали нові обрії, руйнували усталені поняття людських взаємин у родині, в суспільстві і разом з своєрідним гімном праці, труду, знанню, науці, — о, як після читання їх хотілося вчитися, читати, працювати, щоб не бути трутнем у житті, — як разом з цим виховували його думки прагнення до «емансипації особи»! Як часто тепер лунали серед молоді вирази з його статей: «емансипація особи», «вірно зрозумілі вигоди», «розумний егоїзм». Цей «розумний» писаревський «егоїзм», про який він писав: «Люди, які мислять, освічені, вільні від забобонів, керуючись лише велінням свого егоїзму, неодмінно дійдуть до загального добра».

Звичайно, він не міг поминути байдуже такий випадок знущання хай і не з дорослої людини. У гімназії хотіли затерти цей інцидент. Батьки дівчаток-подруг, які були свідками, суворо заборонили своїм дочкам розповідати, що вони бачили.

Для Дмитра Івановича після фортеці ця історія була особливо нестерпною і принциповою. Він вирішив довести все до відома попечителя жіночих гімназій принца Ольденбургського, який був і головним управителем IV відділу власної її величності канцелярії, що відала всіма установами імператриці Марії.

Ох, цей візит! Адже треба бути стриманим, бо йому хотілося врятувати Катю і від дальших переслідувань і помсти. Він, як і до фортеці (і в фортеці!) працював для Благосветлова. Благосветлов тепер видавав «Дело». Так усі співробітники й казали: «Працюємо у Благосветлова» — наче у хазяїна, бо він і тримався як «хазяїн» і з Писаревим, і з іншими молодими та й немолодими працівниками. Навіть незрозуміло було, як в одній людині поєднуються революційні ідеї, приналежність до радикального табору журналістів, і — одверта експлуатація своїх співробітників, самовпевнений беззаперечний тон, і просто сміхотворний потяг у власному побуті жити пишно, багато. Не можна сказати, що він з розкритими обіймами зустрів Писарева після звільнення з фортеці, Писарева, який підніс його журнал, запалив його вогнем своїх думок, наче надихнув у нього душу.

Благосветлов тепер не раз прохоплювався перед співробітниками і взагалі в журнальних колах, що Писарев «видохся», що він змінився, що це зовсім уже не та людина, яка була до фортеці. Послужливі «друзі» залюбки переказували це Писареву, це його боляче вражало, його часом охоплювало зневір'я у свої сили — а що, як Благосветлов має рацію?..

Як зневажливо дозволив Благосветлов взяти редакційний фрак для візиту до принца!

Фрак був власністю редакції і завжди висів у редакції на випадок побачень з поважними особами — найчастіше, коли вирушали на битви з цензорами.

Примірка фрака трохи розвеселила.

— Вам дуже личить, Дмитре Івановичу! — сміялися товариші.

— Я б на вашому місці надягав би частіше фрак, особливо, коли жадаєте перемоги над якимось жіночим серцем!

— Але поскільки вам треба вплинути не на жіноче серце, головне, не виявляйте ніякої ініціативи, більше слухайте і підтакуйте.

— Те, що погодився прийняти вас з сестрою, — і то вже не абищо!

— А то ще скажуть: «мовчать» — і край!

— Я й сам вирішив триматися такої методи у принца, — признався Писарев, завжди одвертий із товаришами, — а то й справді, коли виявлюся надто заповзятливим та енергійним, скажуть раптом: «Мовчати!», — і вже нічим тоді справі не зарадиш. Постараюся не відступати від програми цього візиту, як я накреслив собі.

З добрими напутніми словами товаришів, — дяка богам, Благосветлова не було, — він поїхав за Катюю.

Потім він сам картав себе, чи не надто «пасивно» він тримався, — проте з другого року ця класна дама в цій гімназії вже не працювала, а Катю спокійно перевели до іншої. В очах подруг вона лишилася «героїнею».

Та це вже сталося потім, а тепер Митя Писарев на самоті, пишучи листа сестрі Маші Маркович, був незадоволений собою, і йому хотілося усім-усім поділитися з нею.

«Всю сцену розгляду я розповім тобі докладно, дотримуючись усього колориту в словах, коли ми побачимось...»

Коли ж він її побачить? Він раптом швидко-швидко написав:

«Мені дуже хочеться Вас бачити, так хочеться, що навіть погано віряться в це».

Він зупинився, перечитав, але не закреслив, ні, він сам пояснить це несподіване звернення: «Тобі дивним здається, що я раптом написав тобі «Ви». Це у мене така звичка. Коли я починаю бути ніжним з людьми, яким я звичайно кажу «ти», тоді у мене обов'язково з'являється «Ви». Це «Ви» заміняє у мене безліч голубливих епітетів, на які я взагалі не майстер».

Цей лист розминувся з Марією. Він був написаний напередодні її приїзду до Петербурга.

Вона, звичайно, згадувала Митю, але так, не дуже. Зупинилася знову у Пфьолів, маючи намір мерцій підшукати собі квартиру.

«Треба буде зайти до Миті, — подумала вона. — Я ж обіцяла татам. Так, я ж обіцяла знайти приміщення в одному домі зі мною і йому! Може, пощасть? Це було б добре!» — навіть зраділа вона такій можливості.

Вона боялася самотності.

*

Вони обоє ще не знали, до чого були потрібні одне одному! Саме тепер. Саме зараз. Обоє після таких життєвих шквалів, але обоє ще молоді.

Варвара Дмитрівна, татам, писала Марії:

«Признаюся, боюся я за Митю, щоб не дуже втомився від своїх праць, надто він уже заробився. Скажи, мила, правду — як ти вважаєш його праці: чи жваво вони йдуть, чи краще, ніж при мені, — пам'ятаєш, коли він усе рвав і такий був собою незадоволений. Голубонько, Машо, ти кажеш, що підеш і подивися, як у нього в кімнаті, так влаштуй ти у нього, щоб йому було зручно. Занадто багато меблів у нього, а от коли ви переїдете на іншу квартиру, вам потрібні будуть різні меблі, а тепер, я гадаю, в нього дуже тісно».

Вона не боялася її, Митина мати, вона казала: «Бережи його», вона раділа, що Марія знайшла і перебралася на «свою» квартиру і в тому ж будинку по-верхом нижче оселився Митя.

Вона мусила його берегти.

Спочатку Митя відчув пожвавлення, ніби сил йому прибуло, і справді починалося життя.

Під одним дахом з Машею. За одним столом з Машею.

Так, працювати він приходив до неї. В них був спільний переклад. Кожен, правда, мав свої розділи, але вони одразу радилися, допомагали одне одному. Та коли це був і не «спільний» переклад, а Маша писала свій новий роман, а Митя статтю, — їм було

якось легше працювати, коли вони сиділи за тим же великим столом — одне навпроти одного. Це не тільки не заважало, а навпаки — немов додавало сили. Глянуть, зведуть очі, усміхнуться — і працюють далі. Раніше, мабуть, і не повірила б, що таке можливе. «Та це ж Митя, брат, тому так просто», — спочатку думала вона. Ну й добре, що просто. Вона його опікає.

А йому так приємно, коли Марі турбується, щоб він випив кави з вершками, щоб з'їв булку з маслом. О, споконвічна несправедливість дітей! Це зовсім не дратує, як дратувала завжди материнська опіка, і навіть коли Марія перевіряє своїми вправними пальцями, чи добре він замотав шарф навколо шиї, — він не кривиться, він ловить губами й цілує ці пальці. Що вона думає про це?

Коли він іде з дому, Марія наказує своєчасно прийти обідати, і він поспішає додому, щоб швидше, швидше бути поряд із нею.

А коли йде вона й каже, щоб він не перевтомлювався, спочивав, і жартома додає — і не нудьгував без неї, — він виконує все, крім останнього.

Найкраще, коли вони обоє «вдома» — себто у Марії. У своїй маленькій кімнатці на один поверх нижче Митя, власне, тільки ночує.

Коли вона вдома, тоді його не бентежать ніякі думки про її невідоме йому жіноче життя — де вона буває, з ким стрічається, кому надсилає листи до Парижа, кому до Москви (коли вона їх пише? Не тоді, коли вони сидять за робочим спільним столом, одне навпроти одного!), від кого одержує. Вона не розказує. Він не розпитує. Навіть, коли вона дуже сумна після листів, — він не розпитує, тільки намагається розважити. Найбільше йому щастить відволікти від невідомого суму, коли він ділиться своїми задумами, про що він хоче ще написати, може, не зараз. Вона ніколи не каже: «Так пиши швидше! Так роби ж те, що замислив». Мила, розумна Марі! Вона так уважно, зацікавлено слухає його, інколи перепитує, просить пояснити, але вона сама ніколи не починає розпитувати: «Що ти робиш? Що ти робитимеш? Коли ти це зробиш? Коли закінчиш?» — усі ті питання, що дратують того, хто пише. Вона розуміє — йому ще важко зібратися з думками...

Він одверто писав про свій стан Тургенєву. Так, Івану Сергійовичу Тургенєву. Але спочатку вони зустрілися. Про свою зустріч з Тургенєвим він докладно розповів Марії, і їй якось дивно було, — вона слухала Митину розповідь про колишнього свого близького друга Тургенєва, як про чужу для себе людину. Йй кортіло спитати — а про неї він не згадав? А він знає, що вони мешкають разом?

Та, певне, він і не згадував, Іван Сергійович, певне, він просто не знав і не здогадувався, не зв'язував їх — Марію Олександрівну Маркович і «нігіліста» Писарєва, хоча він знав, що вони родичі. Невже він зовсім уже не цікавиться нею?

Вона Митю нічого про це не спитала. А Митя був і задоволений, і здивований, і трохи збентежений цією зустріччю.

*

Здивований був і сам Тургенєв.

До того він ніколи не бачив Писарєва. Іван Сергійович читав його статті, і коли після виходу його роману Тургенєва лаяли і «батьки», і «діти», він був вражений, що саме цей найрадикальніший у своїх твердженнях молодий критик, що нехтував чистим мистецтвом, докоряв Пушкіну, сперечався з Добролюбовим з приводу Катерини, взагалі нестримно кидався у бій з усіма і з усім, в азарті помилявся, в азарті не схилявся ні перед якими авторитетами, саме цей критик найвірніше зрозумів і відчув його Базарова і з азартом і енергією кинувся захищати його Базарова.

Тепер Тургенєв віз свій новий роман «Дым» до Москви в журнал Каткова. Та в Петербурзі знову «стара знайома» — подагра — зупинила Івана Сергійовича на кілька днів. Він жив у давнього приятеля — літератора Василя Боткіна — «Великого Могола», як звали його товариші.

До кімнати, де спочивав у кріслі Іван Сергійович, вбіг Великий Могол, сердитий і збентежений.

— Там Писарєв прийшов. Навіщо цей ще заявився? Невже ти його приймеш?

— Звичайно, прийму! — спокійно мовив Тургенєв. — Адже я хотів його бачити, а коли вже сам завітав у

справах, тим краще. Якщо тобі неприємно, ти б пішов до себе.

— Ні, я лишуся! — уперто мовив Великий Могол. Івану Сергійовичу, навпаки, хотілося, щоб Боткін пішов. Приємніше було б познайомитися, поговорити з критиком, який полюбив Базарова дужче, ніж сам його творець, наодинці. Але Боткін сидів у кріслі з упертим, просто-таки бридливим виглядом. Іван Сергійович міг сподіватися на будь-який вибрик з боку Великого Могола. Та що поробиш? Адже не міг він вигнати господаря з його господи!

Увійшов юнак. Чемно, стримано привітався, як належить добре вихованій людині. «Il a l'air d'un enfant de bonne maison, як кажуть, — одразу подумав Тургенєв, потиснувши тонку й міцну руку Писарева. — А ручки — ач які, кожен ніготь обточений, — от тобі й нігіліст!»

Боткін ледь кивнув головою.

«Бути біди» — майнула з острахом думка у Тургенєва. І дійсно: тільки сказав щось Писарєв про журнал «Дело», про статтю, яку вони збираються надрукувати, навіть не дуже розібравшись у чому питання, Боткін, наче вжалений, схопився і майже закричав:

— То як ви смієте, хлопчиська, молокососи, невігласи...

Писарєв навіть не почервонів, навіть не здригнувся. Він стримано мовив:

— Певне, добродій Боткін не дуже знає сучасну молодь, якщо огулом називає її невігласами, а щодо докору в «молодості» нашій — так це ж ще не провина, прийде час — і молодь виросте, визріє. Хіба не так?

Боткін червонів, пихтів. Як було неприємно Івану Сергійовичу! Але здавалося — Писарєв не дуже збентежився таким вибухом Боткіна. Він спокійно передавав Івану Сергійовичу прохання редактора — мати їхній журнал на увазі і щось написати для нього. У Тургенєва відлягло на серці. Він сказав, що зараз привіз новий роман, який друкуватиметься в «Русском вестнике», і йому буде дуже цікаво дізнатися потім про думку щодо цього роману його, Дмитра Івановича Писарева.

— Я нетерпляче чекатиму його виходу, — щиро сказав Писарєв.

Він відкланявся, такий же чемний, спокійний, з привітною усмішкою Тургенєву, з абсолютною байдужістю до Боткіна, наче це вже була якась така застаріла річ, на яку й уваги звертати не варто, і пішов, лишивши з Тургенєва враження чогось ясного, чесного з собою і з життям. Ні, Іван Сергійович не чекав, що цей «олізінок» Базарова така вихована приємна людина, а що розумна — про те Тургенєв уже знав із його праць.

— Тобі не соромно? — сміючись, мовив Тургенєв Боткіну, коли Писарєв пішов. — Ти — найпалкіший прихильник всього прекрасного, вишуканого, витонченого, ти поводишся як брутальний забіяка, а цей «нігіліст» і «цинїк», як ти його обзиваєш, — як справжній джентльмен!

— Я не можу їх переносити, — пихтів Боткін. — На мистецтво руку здіймає! Тому і твого Базарова так розписав!

— Цікаво, що він скаже з приводу «Дыма», — замислено мовив Тургенєв. Навіть самому дивно було. Значить, думка цього юнака для нього багато важила. Івану Сергійовичу хотілося ближче познайомитися з ним.

5.

Як завжди, кожен новий роман Тургенєва — наче бомба, що несподівано розривається, і гуркіт від неї довго не затихає. Отже, і «Дым» — тільки-но вийшов у «Русском вестнике», обурились «генерали», — аякже, вони пізнали себе! Обурилася молодь, вважаючи, що роман — пасквіль на неї.

— Тобі подобається? — спитала Марія Митю. — Яке в тебе враження від цього роману?

— Мені хочеться спитати після читання його: «Кайн, де брат твій Абель? Шановний Іване Сергійовичу, куди ви поділи Базарова? Невже ви справді думаєте, що єдиний Базаров помер від зараження крові й більше нема нікого на його місці?»

— А сцени у Губарьова? Ти не обурюєшся проти них? Навіщо він так вивів революційно настроєних людей?

— Ну, знаєш, дурнів і в олтарі б'ють! Не сприймай так прямолінійно. Мені здається, він вивів таких дурних, щоб його не запідозрили в тому, що він надто почервонів, полівів себто, змалювавши так блискуче Ратмірових. Адже основний удар праворуч, проти них!

Того ж дня Марія подала йому листа з Баден-Бадена. Там перебував тепер Тургенєв.

Митя жадібно прочитав його. Спочатку задоволення засвітилося в його очах, які нічого, нічогісінько не вміли ніколи приховати. Та за якусь хвилю він явно зажурився.

Він простягнув листа Марії, від неї у нього не було таємниць. Марія так само, як і він, нетерпляче почала читати:

«Шановний пане Дмитре Івановичу! Я пробув у Петербурзі так мало часу на зворотному шляху з Москви, що не встиг побачитися з Вами. Я шкодую з цього — по розтопленні того, що французи звуть першою кригою, ми б, я певний, коли б і не зійшлися б, то поговорили б одверто. Я ціную Ваш талант, поважаю Ваш характер...»

Рука Марії мимоволі підвелася і розкуйовдила Митине хвилясте волосся.

— Бач, як пише! Я теж — «ціную Ваш талант і поважаю Ваш характер», — усміхнулась вона йому й читала про себе далі:

«...і, не поділяючи деяких Ваших переконань, поставився б викласти Вам причину моєї незгоди — не надії повернути Вас, а маючи на меті скерувати Вашу увагу на деякі наслідки Вашої діяльності. Я не знаю, коли я потраплю до Петербурга, але якщо Вам трапиться виїхати за кордон і дістатися Бадена, я з істинним задоволенням побачився б з Вами».

Звичайно. Миті треба за кордон. Відпочити. Побачити світ.

І однаково серце Марії зацеміло. Не може, не може вона їхати навіть із ним туди, де була з Сашею. Не може. Не треба про це думати зараз.

Що він пише далі, Іван Сергійович?

«Я поставив собі цими днями питання: яке враження справив «Дым» на Вас і на Ваш гурток — чи не розсердилися Ви з приводу сцен у Губарьова і чи не застили ці сцени для Вас зміст усєї повісті?»

За всіма звістками, що доходять до мене, «Дым» збуджує мало не ненависть та презирство до мене у більшості читачів: дві-три статті, які мені довелося прочитати, — у тому ж дусі. Я не можу не бути справедливим до себе —

Mit keiner Arbeit hab' ich geprahlt —
Und was ich gemalt hab' — hab' ich gemalt*.

а тому й не хвилююся; я наперед знаю, що не відчую ніяковості, коли б і Ви відгукнулися неохвально, але зверну на цей факт увагу, — бо, хоча я, з одного боку, дуже добре знаю, що кожен талант, як кожне дерево, дає лише ті плоди, які йому належать, проте, з другого боку, я не роблю собі ніяких ілюзій щодо свого таланту — мого дерева, — я бачу в ньому досить звичайну, ледь прищеплену, російську яблуню. В усякому разі, Ваша думка — якщо вона буде висловлена і мотивована, однаково буде приємною».

— Бачиш, він хоче з тобою ближче спізнатися, — мовила Марія.

Так, Іван Сергійович жадає знати думку Миті. Він з Митею розмовляє «на рівних». І раптом боляче вколоспогад — до Саші він завжди ставився дуже, дуже приязно, але яка різниця! Та що там! Хіба він так чекав думки навіть Добролюбова і Чернишевського!

— Він тебе цінує більше за Добролюбова та Чернишевського, — сказала вона. — Тих він не любив і зовсім не виявляв бажання зійтися ближче. Він сам мені розповідав, що якось давно сказав Чернишевському жартома: «Ви просто змія, а Добролюбов — очкова, але є ще й гримуча — це юний Писарєв — той сповіщає про своє наближення».

Митя розсміявся, а потім сумно мовив:

— Яка там гримуча! Про Тургенєва треба писати на повну силу, а я ще неспроможний.

— Але ж ти відповиси йому?

— Безперечно. І я не приховую свого першого враження від роману. Я гадав, що наше особисте знайом-

* Не стану за працю себе вихвалити:
Я те змалював, що зумів змалювати.
Гете.

(З нім. переклала Наталя Забіла.)

ство обмежиться моїм діловим візитом. Слово честі, Марі, його лист для мене несподіванка — значить, він пам'ятає про мене, не хоче забувати, і мені було б цікаво поговорити з ним. Та ти ж знаєш, певне, я не скоро побуваю за кордоном, а може, й ніколи. Хіба мене випустять?

Про це Митя написав на початку свого листа Тургеневу і все-таки не міг не написати хоч кілька слів про новий роман, з відвертістю, яка знову і схвилювала, й полонила старого письменника.

«Я, напевне, не писатиму про «Дым», принаймні тепер,— писав Митя.— Не буду з двох причин. По-перше, мені необхідний деякий простір, щоб я міг висловити ті думки, на які мене наводить Ваша повість. А цього простору в мене нема, тому що на моєму журналі лежить рука попередньої цензури».

О, ця цензура, найлютіше зло, що не тільки гальмує, а спотворює все в літературі!

«По-друге, я вважаю, що про Вас треба писати добре і захоплююче або зовсім не писати. А я весь цей час, уже близько півроку, відчуваю себе нездатним працювати так, як працював раніше у зачиненій клітці. Вся моя нервова система струшена переходом до волі, і я й досі не можу оправитися від цього потрясіння. Ви бачите самі, як недоладно написано цього листа і як тремтить моя рука. Я почекаю писати про «Дым», поки не відчую себе спокійніше й міцніше. Але я передам Вам, наскільки зумію, основні риси мого погляду на Вашу повість».

І він одверто написав про те, про що говорив і Марії, і що сцени у Губарьова аж ніскільки не завдають йому прикрасі, і так само навів прислів'я: «Дурнів і в олтарі б'ють».

«Я сам,— писав він,— глибоко ненавиджу всіх дурнів взагалі і особливо глибоко ненавиджу тих дурнів, які прикидаються моїми однодумцями та співниками. Далі, я бачу, що сцени у Губарьова складають епізод, пришитий до повісті на живу нитку, напевне, для того, щоб автор, скерувавши всю силу свого удару праворуч не загубив остаточно рівноваги і не опинився в невластивому йому товаристві червоних демократів. Що удар дійсно падає праворуч, а не ліворуч, на Ратмі-

рова, а не на Губарьова — це зрозуміли і самі Ратмірови...»

До речі, про те, що це зрозуміли самі Ратмірови — Іван Сергійович дізнався одразу. Він сам знав, як вони йому добре «вдалися» в романі, і як він влучно поцілював! Йому розповіли знайомі: «справжні» генерали так образилися, що, зібравшись у Англіїському клубі, ухвалили написати автору колективного листа з рішенням виключити його зі свого товариства! Тургенєв шкодував, що Сологуб переконав їх, що це просто безглуздо, і відмовив це робити. А Тургенєв сміявся і скаржився друзям: «Не можу простити цього Сологубу! Яким би торжеством був для мене цей лист! Та я б його в золотій рамці на стіні повісив би!»

Звичайно, ні Писарєв, ні Марія про це не знали.

А над листом Писарєва Іван Сергійович замислився. Той напрямки писав: «При всьому при тому «Дым» мене рішуче не задовольняє: він уявляється мені дивним і зловісним коментарем до «Отцов и детей».

І він знову писав так, як казав Марії, про Каїна і Авеля, і невже перший і останній Базаров умер у 1859 році від порізу пальця або переродився в Біндасова. Але ж у Писарєва ніяких сумнівів не було, що Базаров існує, як же Тургенєв його не примітив? Не міг він не написати й про те, що його дуже здивувала і ущипливо вразила в кінці повісті одна «глибоко фальшива та несподівано солодка рулада». «Ви, без сумніву, зрозумієте про що я кажу. Це, звичайно, дрібниця, але я рішуче не розумію, як це вам спало написати таку дивну фразу?»

— Ти натякаєш про «царське слово»? — спитала Марія.

— А звичайно — пам'ятаєш, як у нього: «... і лише одне велике царське слово «воля» витало, як божий дух, над водами». Ну, просто соромно за нього!

— Я певна, це вставлено для цензорів. Але ти правий, треба було обійтися без цього.

Згодом, в окремій книжці, що вийшла незабаром, вони обоє з задоволенням побачили, що цієї «солодкої» рулади немає, та й у відповіді на цей лист Тургенєв пояснив Миті, чому він написав її, так, саме так, як і припускала Марія.

Іван Сергійович писав, що від душі хотів би продовження знайомства і принаймні листування, поки не побачаться.

На жаль, вони не побачилися з причин, незалежних від них. Трагічних причин.

6.

Марія вже помітила: після кожної зустрічі з Благосветловим Митя повертається сердитий та роздратований.

— Він не вносить у нашу справу ані розуму, ані таланту. От раніше він був інший. Коли я починав тільки працювати, він добре вплинув на мене, щоб я зрозумів, у чому саме полягають обов'язки чесного літератора, і я зрозумів, — літератор, однаково, чи критик, чи письменник, не повинен бути схожим на лагідне телятко, що смоче двох, а то й трьох чи чотирьох маток. А наші російські письменники — аби гроші платили! Як шевці, хто купує, тому й продають. Знаєш, Марі, я радий, що ти не дала свої твори Каткову. Такої поведінки колись навчав мене Благосветлов. Він тоді прихильно ставився до мене.

— А що з «Русским словом» було б без тебе? — заперечила Марія. — Хіба журнал набув би такого значення?

— Ну, не тільки без мене... Ти не згадала Зайцева, інших.

— Гаразд, тим більш обурливо... Що Благосветлов без вас? А як він з вами поводитьсь?!

— Признатися, він став просто неможливий у своїх взаєминах із людьми. Він в одну мить може все зіпсувати, над чим міркували, працювали, — розладнати, переплутати і просто оскандалити своєю метушливістю, роздратованістю, якоюсь короткозорою задержуватістю і якоюсь пристрасістю до порожньої і в той же час красномовної полеміки.

— На жаль, дуже вже часто тепер надібуєш на таку... порожню та красномовну.

— Я не хочу вважати його поганою людиною, — вів далі Митя.

— Та він же просто перетворився на хазяїна-буржуа у ставленні до всіх вас, — обурено перебила Марія.

— Ти б тільки почула, як він розмовляє з наборщиками, службовцями, — не міг не згадати Митя.

— Це правда, що він ударив одного з робітників?

— Достеменно правда. І він ще дорікає мені панством!

— От уже таки справді «панство» — наше життя, — знизала плечима Марія.

— А ти б побачила, як він живе, яка квартира! Та хоча двері з червоного дерева, поліровані, підвіконня мармурові, скрізь понатикані кришталеві вази, бронза, дорогий посуд, рояль від Бехштейна, на якому, певне, ніхто не грає, — все свідчить про абсолютну відсутність і крихти смаку. Уяви, в нього був навіть лакей — негр. Правда, з приводу цього з нашого Євлампійовича, з Благосветлова, так глузували, що він його досить швидко звільнив. І разом з усією цією дурною пишнотою він торгується із співробітниками за копійки, як якийсь дрібний крамар. Знаєш, він зменшив мені гонорар, коли я сидів у фортеці, — мовляв, його й так там годують, гроші йому не потрібні!

— Він просто огидна людина! — спалахнула Марія. — І як люди перероджуються! Мені боляче, що ти мусиш терпіти його. Я, звичайно, розумію, він почав видавати «Дело», а це ж буде продовженням «Русского слова».

— Я не дуже в це вірю, — признався Писарєв. — Цензура цензурою, але й сам Євлампійович і мені, і Зайцеву ставить такі рогатки, що просто неможливо працювати. Я жадаю більшого простору для роботи, але він скрізь, де може, торочить, що я видохся.

Що може бути для літератора болючішим, коли колеги, а то й друзі з жалісливою міною, — мовляв, нічого не поробиш, — голосним шепотом, щоб усі чули, ніби між іншим, але підкреслюючи, кинуть: «Виписався. З'їздився. Кінь, та не той». Хіба вона сама на собі це не відчувала і не відчуває? І це трапляється часто, коли письменник «мовчить» не тому, що видохся, а коли замислив щось більше, ширше, може, навіть на кілька ступнів вище, значиміше, ніж раніше, і важче для втілення, — а оці ніби співчутливі жалі й питання: «Щось вас давно не чути», «чи скоро пора-

дуєте?». А за спиною: «Нічого вже після «Народних оповідань» не дала надзвичайного». І не може ж вона кожному такому «другові» перераховувати, скільки написано й надруковано повістей та оповідань, скільки перекладено її творів іншими мовами. Коли люди не хочуть помічати та знати — це так легко зробити!

А щодо Миті — це така несправедливість із боку Благосветлова! Навіть після фортеці за кілька місяців він уже стільки написав!

— Ти ж йому дав таку цікаву статтю «Образованная толпа», а «Будничные стороны жизни»! Хто ще так тонко зрозумів Достоєвського, його Раскольникову? Шкода, що це лише перша частина твоєї роботи, а най-дужче я чекаю, коли ти напишеш про Гейне. Ти ж знаєш, як я його люблю!

— Можна сказати, я починав з Гейне свою літературну діяльність, з перекладів його поезії, — вже зовсім іншим тоном, відкинувши думки про Благосветлова і роздратування, мовив Митя; куди цікавіше було розмовляти з Марією про саму роботу, а не про різні неприємності, пов'язані з роботою! — Ти тільки не чекай від мене самих дифірамбів і захоплень щодо Гейне! Адже поруч з його геніальністю поета уживається такий політичний дилетантизм світогляду, і мені хочеться це розкрити, насамперед для молоді. Треба, щоб молодь, звільняючись з-під влади старих ілюзій, зв'язувала своє життя з боротьбою за перетворення всього суспільства, хіба не так? Ні, не влаштовують зараз мої статті Благосветлова. — І раптом закінчив жартом: — і тримається, як самодур, і платить, як скнара! Ну, нічого, Марі, сідаймо за працю! Слово честі, я просто з насолодою перекладаю «Походження людини» Дарвіна. Стільки думок виникає одразу і стільки хочеться написати з приводу цієї надзвичайної книги!

— Ти знаєш, — мовила Марія, — я гадаю, і так цього хочу, просто мрію, перекладати з тобою і Брема «Життя тварин». От тільки закінчу Жюль Верна, а обіцяла Етцелю і милому Жюлю не затримувати.

Як це радісно було чути Миті, він відчув, що треба стримати себе, адже Марі говорить так спокійно, по-дружньому. Надто спокійно, надто по-дружньому. Тому він по-діловому нагадує:

— А твій власний роман?

Новий роман, який задумала писати Марія і ділилася з ним.

— Ну, то вже для душі. То вже напишу напевне. Як воно вийде — не знаю, а написати — напишу.

Її рятувала праця. Багато праці, не тільки «для душі» — інша річ, що вона обирала завжди працю, — переклади в даному разі, — яка була для неї цікава, співзвучна її настановам або поширювала її кругозір, знання. Абищо вона не брала перекладати і в найскрутіші часи, коли зовсім не було грошей.

Тепер були найскрутіші часи в іншому плані. Треба було повернутися до життя. Заново почати для себе. Може, виправдати внутрішньо для себе інстинкт життя, що не зникає наперекір усьому?

При Миті вона не давала волі своєму суму.

Вона нічого не розповідала про своє особисте, інтимне життя за кордоном. Вона не згадувала ніколи імені Саші.

На те були ночі. Самотні ночі.

Удень вона була рівна, турботлива, діловита. Митя не обманював себе. Він проймався чим дужчою повагою до цього вміння триматись. Він так не вмів. І не вже вона не помічала нічого, що з ним? Інколи йому було образливо від цього, інколи він був радий цьому — бо інакше що б було? Хай принаймні вже так — турботлива сестра.

Та ніколи Митя не бачив Марію такою роздратованою і збудженою, як одного дня, коли вона раптом повернулася додому далеко раніше, ніж він сподівався.

— Уяви, що утнув твій Благосветлов! Навіть не питаючись у мене, поставив моє ім'я в анонсі вашого «Дела». Для пристойності він мусив поговорити зі мною? А може, я зовсім цього не хочу! Я ж тепер по-знайомилася з Некрасовим, він клопочеться про видання збірок, про свій якийсь журнал, я друкувалася у нього в «Современнике» і обіцяла дати йому нові твори. А твій Благосветлов, я вже не раз, між іншим, чула, що він про мене скрізь патякає те, що його зовсім не стосується, — він просто невихований нечема, і я зовсім не хочу мати з ним справ! Яке він має право розпоряджатися мною?

Митю усього аж пересмикнуло. Його теж таким ніколи не бачила Марія. Він швидко накинув легке пальто і пішов з дому, тільки сказавши:

— Заспокойся. Я зараз повернуся.

Марія за хвилину вже картала себе — чом вона не стрималася? Чом дозволила йому піти таким роздратованим? Що там він утне? Ясно, що він побіг до Бла-госветлова!

І в той же час стало якось тепло від того, що він так близько до серця взяв її образу, одразу кинувся захищати.

Він повернувся, звичайно, збуджений, але зовсім не пригнічений і не стурбований.

— Чорт з ним, з Євлампійовичем! Наші взаємини порвані. Я вже не співробітник його «Дела»!

— Що ти кажеш? Як же так? — злякалася Марія.

— А от так! Я сказав йому, що коли він не вибачиться перед тобою, моєю близькою родичкою, я не зможу з ним працювати. Він відповів напрочуд грубо, що коли наші взаємини залежать від усякої дрібниці, то ними і дорожити нема чого. Я остаточно переконався, що він у собі уособлює журнал і навіть на основних своїх співробітників, як я і Зайцев, дивиться як на наймитів, яких в одну мить можна замінити новим комплектом. Мені це набридло! Я розкланявся й пішов. Будь ласка, не бійся, я не кричав і не лаявся — хоч дуже хотілося! У них у портфелі є мої нові статті, вони покрийть мій борг, який я зробив, коли вийшов із фортеці. Марі, я не міг діяти інакше. Ти моя сестра, мій друг, я нікому в житті не дам скривдити тебе.

Вона знала — це не просто слова. Чим віддячить вона йому?

— Не турбуйся, Митюшо. Ми не будемо без роботи. Ми не загинемо й без «Дела». Я бачила, тобі вже нестерпно було з ним працювати останнім часом. Мені тільки шкода й ніяково, що цей розрив трапився через мене. І потім — це ж все-таки журнал твого напрямку.

— Не тільки через тебе. Я не хочу бути настільки рабом будь-якої ідеї, щоб відмовитися від особистих бажань і почуттів. Ти ж знаєш, я глибокий егоїст не лише з переконань, а й по природі.

— Милій ти мій егоїст! — усміхнулася Марія. — Нічого. Влаштуємося.

І в її тоні забриніли впевнені бадьорі нотки. Вона подумала: «А може, й добре, що так вийшло. Може, Митине місце тепер серед інших людей? Що з того, що «Современник» і «Русское слово» завжди полемізували? Полемізував Антонович з Митею через Базарова. Правий же був Митя!» А от Некрасова він, Митя, завжди високо ставив, і поважав як поета, і писав, що поважас його за чесне слово, яке Некрасов завжди готовий промовити за бідаря, за пригнічену маленьку людину, що в його творах завжди до такої людини гаряче співчуття. У ставленні до Некрасова в них не було суперечок, як у ставленні до інших поетів і поезії взагалі. Їх обох захоплювала сила некрасовської ненависті до «ликующих, праздно болтающих», що росла від твору до твору. Власне, ця сила захоплювала всю молоду Росію і окремі твори, і уривки з них ставали улюбленими піснями. На якій студентській вечірці не співали тепер «Выдь на Волгу, чей стон раздается над великою русской рекой»? Або не декламували з «Железной дороги»?

Навіть дивно, що Писарев ще не мав нагоди особисто познайомитися з Некрасовим!

А от Марія дуже швидко здійснила те, чого ще так хотів Микола Олександрович Добролюбов у Неаполі, чого не вдалося зробити під час свого короткого приїзду до Петербурга у 1862 році, коли вона щиро заприятелювала з Василем Слепцовим. Обое — і Марко Вовчок, і Некрасов — уже добре знали одне одного заочно, адже Марко Вовчок був жаданим автором у «Современнике». Тепер вони нарешті познайомилися особисто, так само, як і з сестрою Некрасова — Анною Олексіївною Буткевич.

7.

Знайомлячися з сестрою Некрасова, Марія сказала їй: — Я не могла довго отямитися, коли ще в Парижі прочитала поему Миколи Олексійовича «Мороз, Красный нос», і звичайно, я звернула увагу на присвяту — «Сестрі» — одне тільки слово.

— І таке багатство в дарунок на все життя, — замислено мовила Анна Олексіївна. У неї було серйозне

хороше обличчя, можливо, навіть строге, коли б не добра м'яка усмішка, не добрий погляд очей.

— Не тільки вам! Усім людям! Усім жінкам!

— Звичайно, всім людям і насамперед жінкам. Це зрозуміло. Тим дорожче, що присвятив мені,— і додала, помовчавши з мить.— Брат мене завжди любив і жалів із самого малку.

— Коли я прочитала поему, ще в Парижі,— знову сказала Марія (о, як давно це було, вік минув з того часу!),— мені так захотілося побачити швидше вас, познайомитися з вами.

Вона не сказала, як тоді їй захотілося швидше «дому», на батьківщину. Адже й вона найбільше писала про долю жінок, долю селянок,— а хіба різна доля в української і в російської селянки? Як намальовані, постали тоді перед нею і жнива, і дітлашня, і чудовий образ слов'янської жінки, і радість немудрованого її щирого щастя.

Тоді ще Саша був з нею, коли вона читала... Вона і в думках не казала «помер», «був живий»... Був з нею.

А цей похорон Прокла, а ця казкова, прекрасна, найвищої поетичності картина з Морозом-воеводою!

— Аж моторошно, коли читаєш кінцівку,— сказала вона,— навіть не від смерті Дарії, а від надзвичайності образу Мороза. Це ж так вражає зробилено:

Не ветер бушує над бором,
Не с гор побежали ручьи,
Мороз-воевода дозором
Обходит владенья свои...

Певне, ці рядки вчитимуть школярі напам'ять!

— Так, так,— проникливо мовила Анна Олексіївна,— я теж вважаю цей твір перлиною російської поезії. А от уявіть собі, на початку літературної діяльності брата, ні, навіть не на початку, адже були вже написані і «Саша», і цей чудовий вірш «В дороге» — пам'ятаєте? — «Скучно! скучно!.. Ямщик удалой, разгони чем-нибудь мою скуку».

Марія кивнула головою. Вона тепер з особливим почуттям перечитувала вірші Некрасова.

— Так от,— вела далі Анна Олексіївна,— в час, коли вже видно було, який він поет, тодішні його друзі — і Василь Боткін, і Тургенєв, особливо Боткін,

докоряли братові, що вірш його важкий, нема в ньому граціозної форми, а це непоправна вада для поета, це будімо «коробить» людей з художнім смаком, ріже вухо, яке не терпить дисонансів, і що поезія полягає не в реальності, а у витонченості форми. Ну, одне слово, що міг сказати такий захисник чистого мистецтва, як Боткін!

Марія зітхнула, згадавши, як у Парижі Боткін наче священнодіяв — їв грушу, або ще щось солодке. Тоді враз спротивили його «витончені» розмови. А зустріч оце тепер з Митею у Тургенєва! Дійсно вже витончена особа! Анні Олексіївні вона, звичайно, нічого не сказала, а слухала її.

— А брат йому відповів: «Я вас ще дужче здивую, якщо одверто висловлю свою думку — моє авторське самолюбство буде цілком задоволене, коли хоча б після моєї смерті російський мужик читатиме мої вірші!»

— І читатиме! — з певністю сказала Марія. — І не тільки російський! Ви знаєте, мій добрий друг польський поет Антоній Сова-Желіговський перекладав вірші вашого брата польською мовою. Вже нащо Герцен,— ви ж самі знаєте їхню неприязнь,— а він одразу надрукував «Размышления у парадного подъезда» в своєму «Колоколе», і мені казала його приятелька, вихователька його дочки, Мейзенбург, як він рекомендував їй читати твори Некрасова, що він високо цінює його як поета і що це поет надзвичайно визначний своєю демократичною, соціалістичною зневагою.

— І скільки при цьому саме Герцен завдав прикростей та образи братові,— стримано, але з глибокою гіркотою мовила Анна Олексіївна.— Не прийняти брата в Лондоні! Брат не може забути цього!

— Справді, це жахливо сталося,— погодилася Марія. Вона сама не могла зрозуміти, як розумний, великий Герцен через якісь грошові непорозуміння, плітки, нез'ясованість не захотів прийняти у Лондоні найкращого, найпередовішого поета Росії, редактора «Современника»!

— До брата все життя ставилися і ставляться несправедливо його друзі,— зажурено сказала Анна Олексіївна,— ставлять йому у провину і широкий розмах життя, і картярську гру, і навіть його пристрасть до полювання, і те, що водиться з людьми, які зовсім

не заслуговують поваги. А того не розуміють, не згадують, як він бідував, голодував у молодості, поки переміг життя. Тоді мало хто йому допоміг, щоб він просто не загинув! А тепер я не знаю випадку, щоб він не допоміг у скрутну хвилину своїм колегам, їхнім сім'ям, от хоча б сім'ї Чернишевського — він вважає своїм святим обов'язком турбуватися про його дітей, регулярно допомагати їм матеріально, не лише словесним співчуттям, що далеко легше! А журнал! Як він завжди виручав журнал, як примушений був вести знайомства з зовсім чужими по духу людьми, підтримувати дружні взаємини з цензорами, аби врятувати цю велику відповідальну справу! Що він, для себе особисто старався? Хіба не міг він із своїми коштами тепер спокійнісінько жити, полювати, пописувати, як інші, віршики і не наражатися на небезпеку? Але ж він відчуває на собі відповідальність за справу російської журналістики. Я не виправдую всіх його вчинків, навіть у цій боротьбі трапляються помилки, за які він сам себе картає найдужче. Коли б хто знав, як він картає себе! — Анна Олексіївна замовкла.

Марія теж мовчала. Вона зрозуміла — певне, Анна Олексіївна згадала зараз той вчинок Некрасова, що так несподівано приголомшив усіх, викликав обурення в літературних колах. Після пострілу Каракозова, коли настав просто терор з боку уряду, Некрасов всілякими засобами намагався врятувати «Современник» і таки перегнув палицю — він узяв участь у вшануванні Муравйова («вішателя»), яке влаштували йому в Англійському клубі, і навіть, за порадою графа Строганова — старшини клубу, щоб «вплинути та приборкати» цю страшну людину, майже повновладного диктатора в той час, прочитав на честь Муравйова вірші. Це було вже занадто! Анна Олексіївна не сказала Марії, як терзає це брата і досі і, певне, терзатиме все життя, бо він одразу усвідомив свою політичну помилку, але ж по-жіночому, по-сестринському їй хотілося виправдати брата в усьому, усьому!

— Треба ж зрозуміти, зрозуміти його, — заговорила знову Анна Олексіївна. Завжди мовчазна і скромна в колі літераторів — знайомих брата, — з цією жінкою, Марією Олександрівною Маркович, вона відчула змогу бути одвертою. — Зрозуміти, — повторила вона,

і не так по-панськи ставитися, як, приміром, Тургенєв. А брат казав колись: «Він, Тургенєв, з панами хотів бути паном, хоча по природі своїй, по духу не був пан. Його тягне до якоїсь аристократичної барині, а я б не пішов туди нізащо, хіба тільки, коли б знав, що там можна жартом п'ять тисяч виграти!»

Марія розсміялася, а Анна Олексіївна сумно похитала головою, видно, і їй важко було зрозуміти до кінця суперечливу вдачу брата.

— Приходьте до нас частіше, — запросила Анна Олексіївна, — і до мене, до Єракових, і до брата, на Литейний. Брат з великим задоволенням друкував ваш роман у «Современнике» і статтю Добролюбова про ваші оповідання. Добролюбов так добре розповідав про вашу зустріч в Італії, і все мріяв, як ви приїдете до Петербурга і будете в нашому гурті. А крім того, знаєте, брат любить вашу Україну, адже мати наша з України, з Подільської губернії, Олена Андріївна За-кревська — дочка українського поміщика, а брат і народився в маленькому єврейському містечку на Поділлі, у Немирові.

— У Немирові? — аж схопилася Марія. — В моєму Немирові?

— Чому вашому?

— Та я ж там жила з чоловіком, він там учителював. Я так люблю ті місця! І Немирів мені як батьківщина!

— От і його батьківщина там. Уже пізніше, коли йому було три роки, переїхали на Ярославщину, у Грешнево, на Волгу. Мати наша багато зберегла українського і в характері, і в звичках — така лагідність, поетичність, високе почуття обов'язку. Вона любила співати українські пісні... Їй важко довелося з нашим батьком, вона його майже не знала, коли віддалася за нього. Але по любові — побачила офіцера, досить гарного, веселого, дотепного, закохалася і майже втекла з дому, потім усе життя терпіла... Як і вся сім'я, особливо брат. Крутої він був вдачі, наш батько, типовий поміщик-кріпосник... Брат рано пішов з дому на самостійне життя. Знаєте, він дуже любив вашого Шевченка. У день його похорон, коли він ішов за труною Шевченка, брат казав, — у голові в нього склалися вірші, Удома він записав їх і розірвав аркуш надвоє, про

всякий випадок. Вже згодом я переписала. Прийдете до нас — я покажу вам. Адже ці вірші поки що ніде не надруковані.

Незабаром Анна Олексіївна прочитала Марії вірші, присвячені їй «батькові»:

Не предавайтесь особой унылости!
Случай предвиденный, чуть не желательный.
Так погибает по божией милости
Русской земли человек замечательный...

Марія охоче стала заходити до Єракових — сім'ї Анни Олексіївни. Так, це була її сім'я, справжня, дружна і рідна.

Анна Олексіївна зазнала на своєму шляху немало труднощів та горя. Про себе вона мало розповідала — більше про брата. Та хіба для Марії потрібні були розповіді? З кількох слів вона могла уявити все — важке дитинство під гнітом самодура-батька, бажання вчитися, мати самостійний заробіток. Раннє заміжжя з нелюбим, далеко старшим за неї чоловіком, потім розлука неофіційна, адже й прізвище його лишилося — «Буткевич». «Так, як і я, — Маркович», — подумала Марія. Потім пошуки самостійних заробітків для самостійного життя. Добре, що був закінчений пансіон, що мати, освічена й розумна, переборюючи всі перешкоди, які чинив батько, домоглася, щоб дочка вивчала мови, розвинула в ній любов до книг, до читання. Анна Олексіївна знайшла місце виховательки дочок вдівця полковника — інженера шляхів сполучення Олександра Миколайовича Єракова. З дочками Єракова виникла взаємна любов.

Та взаємна любов народилася і все міцніла і з їхнім батьком, і не тільки Анна Олексіївна стала членом сім'ї Єракових, але й він увійшов рідною приязною людиною у родину Некрасових, заприятелював з Миколою Олексійовичем. Некрасов навіть присвятив йому один із своїх визначних віршів.

Анна Олексіївна була старша за Марію більше як на десять років. Та у самостійних трудящих жінок різниця віку стирається. Їх єднало не тільки те, що в обох життя починалося несолодко і в спогадах було багато подібного. Чимало стрічалось таких жінок! Головне — єднали погляди, ставлення до людей, до роботи.

Анна Олексіївна перекладала, завжди була вірною і сумлінною помічницею брата.

Раптом ще одна ниточка зв'язала їх. Навесні цього 1867 року Некрасов із сестрою і лікарем їздив лікуватися до Італії.

Правда, ще з ними їздила артистка французького театру в Петербурзі Селіна Лефрен-Потчер, яка ненадовго заступила Авдотію Яківну Панаєву в житті Некрасова, але про неї Анна Олексіївна не згадувала.

Анна Олексіївна згадувала життя у Римі, зустрічі з земляками, нові знайомства з російськими художниками, яких завжди було багато в Римі, і з особливою приємністю згадала про знайомство з подружжям Якобі — Валерієм Івановичем і Олександром Миколаївною.

*

Для приїжджих чи то для лікування, чи просто для подорожей та відпочинку Італія, як завжди, була неперевершеною скарбницею мистецтва, найпоетичнішою країною, своєю казковою південною природою, але для самих італійців, і для тих, хто надовго вже затримався тут і ближче познайомився з сучасним її повсякденним життям, ясно було, що знову назрівають події, від закулісних інтриг та дипломатії папи, королів, європейських урядів знову народ стане свідком і учасником кривавих сутичок, все частіше знову повторювали ім'я Гарібальді.

Валерій Іванович, перебуваючи в Римі як стипендіат Російської Академії художеств, зайнятий був своїми картинами. Олександра ж Миколаївна, яка немов подорослішала, ще дужче жадала працювати сама, а не обмежувати своє життя лише турботами про сина та чоловіка. За порадою видавця Солдатенкова вона вирішила познайомитися з італійськими народними школами й написати статтю про освіту в Італії. Відвідуючи різні школи, Шура згадувала, як у Парижі ходила в різні дитячі установи з Марією, і часто шкодувала, що їй нема тепер із нею, не можна поділитися враженнями, порадитись. Ще дужче вона почала цікавитись політичним життям Італії і, стикаючись з простим народом, всією душею була на боці

гарібальдійців. А серед росіян вона більше сходилася тепер з революційно настроєними молодими людьми, як брат Валерія Івановича — Павло Іванович, які всілякими шляхами проникали до колишніх гарібальдійських загонів, тепер розпорошених, але ці загони стягалися, об'єднувалися, були наготові стати під червоне знамено визволення Рима з-під влади папи і чекали, чекали голосу свого Джузеппе.

Все частіше виникали сварки і непорозуміння в Олександри Миколаївни з Валерієм Івановичем, який ревнував її до цих молодих людей і до літературної праці. Взагалі, те, що полонило його перші роки — самостійність, якась цільність її натури, цієї ніжної юної красуні, тепер наче дратувало його.

Художник Верещагін, також стипендіат Академії, який працював над картиною «Побачення ув'язненого з родиною», саме в цей час змалював чудесний портрет Олександри Миколаївни. Портрет вийшов напрочуд вдалим, не просто подібним до натури, а наче він уловив саму її сутність. Правда, Шурочка була на ньому замислена і навіть трохи смутна, але з тим виразом чистої доброти і уважності, що так полонив людей і перемагав найзаскорубліші серця.

Про сімейні нелади чужі, звичайно, не знали, Некрасов був радий знайомству і ділився своїми враженнями, вважав, що обоє вони люди розвинені й розумні, і, як завжди, охоче взявся допомогти Олександрі Миколаївні в її літературній діяльності. Сам Некрасов спочатку, навпаки, не дуже сподобався Шурі. Та так, між іншим, було з багатьма, хто його вперше бачив. У своєму щоденнику, який Шура вела за кордоном, вона записувала:

«15 травня 1867 року: ...Увечері в Hotel d'Europe познайомилась із Некрасовим».

«16 травня. Вранці з своїм лікарем приїхав Некрасов. Він несимпатичний, носить на собі печать якоїсь внутрішньої тривоги».

Але це було перше враження. Чим далі, тим хотілося більше бувати разом.

«Пішли снідати з Некрасовим до Nassari, він не один: з ним приїхали, крім лікаря, французенка та його сестра Буткевич. Після сніданку поїхали в Ватикан...

Некрасов подарував мені на пам'ять свої твори».

Некрасови умовляли Олександру Миколаївну поїхати з ними до Неаполя на кілька днів. «Я зовсім готова, тільки Валерій сприймає все це з якоюсь злобою та незадоволенням». Шурочка не поїхала.

«24 травня. Сьогодні увечері повернувся з Неаполя Некрасов, надіслав мені дерев'яний ніж з Сорренто». При цьому була записка Некрасова, в якій писав: «Прошу дати мені банок, бо за російською прикметою — ножі дарувати не слід, навіть дерев'яні».

«25 травня Некрасов, лікар і м-м Буткевич приїхали до мене: мені нездужається, але тому, що вони завтра їдуть, я вирішила вийти. Разом з ними обідала».

Врешті, вона насмілилась і потім, щаслива, записала до щоденника:

«Увечері читала Некрасову своє оповідання, і він знайшов, що дуже добре написано, проникливо, але зауважив одну хибу, що у мене старий і його дочка надто багато плачуть і скаржаться на своє горе, мало відчуючи журби про загальну справу...»

Та Шурочка, як і в Парижі з Марією, була ще молода, гарна жінка, з усіма багатьма притаманними жінкам рисами, і, як у Парижі, завжди в щоденнику перераховувала всі подарунки і покупки, так і зараз після думки Некрасова про її оповідання все ж таки записала: «Я подарувала Буткевич камею (голову медузи), вона мені плаття, квіти, пудру».

Але вже 26 травня треба було прощатися.

«Була цілий день з Некрасовими, їздила ввечері провести їх на залізницю, він обіцяв умістити мою працю, сам надарував багато книг, обіцяв писати».

8.

Ну що ж, хіба скласти руки, що «Современник» заборонили зовсім? Звичайно, з його загону вирвано таких міцних бійців, але ж не припинилося життя, воно йде, вимагає праці, боротьби. Треба боротися, треба ризикувати!

Да! будем лучше рисковать,
Чем безопасному безделью
Остаток жизни отдавать...

Так Некрасов у своєму вірші сказав, і нові, з погляду декого з старих соратників, неймовірно, несподівані плани вже народжувалися в його голові...

Спочатку вони здивували і Марію, але вона швидко зрозуміла їхній сенс, і її все дужче притягав будинок Краєвського на Литейному проспекті.

Там раніше містилася редакція «Современника». Там жили Панаєви й Некрасов. Панаєв помер. Авдотія Яківна Панаєва, після важкого остаточного розриву з Некрасовим (ні для кого не був тасмницею багаторічний зв'язок її з Миколою Олексійовичем), тепер вийшла заміж за скромного працівника «Современника» Головачова і переїхала звідси. У будинку на Литейному лишився жити Некрасов, і всіх соратників по журналу завжди тягнуло сюди.

Марію здивувало, коли вона вперше завітала на квартиру Миколи Олексійовича.

Ніщо не нагадувало приміщення літератора, поета. Але потім думала — саме таке обладнання і мусить бути у Некрасова, адже він сам зовні ніяк не відповідав образу поета, «печальника горя народного», як уявляло багато його читачів і прихильників!

Марія з цікавістю розглядала: скрізь висіла мисливська зброя, стояли чучела різних звірят та птахів.

А у великій залі кожного, хто приходив уперше, несподівано лякала величезна ведмедиця з двома ведмежатами. Ні, не живі, звичайно, а також чучела.

— Це я сам забив, — пояснив тоді Некрасов не з пихатою гордістю людини, що хоче здивувати собою, а з захопленням справжнього мисливця. — У мене випав тоді щасливий рік на ведмедів. Я трьох поклав, вагою до десяти пудів. Одного подарував для зоологічного кабінету Медико-хірургічної академії, Сергію Петровичу Боткіну, певне, знаєте, братові Василя, лікареві. Ото був радий! А цих моїх приятелів, — кивнув він на чучела, — я в найнебезпечніше своє полювання здобув, трохи сам не загинув!

Потім ведмедиця і ведмежата вже не лякали Марію, навпаки, приходючи сюди, їй хотілося підморгнути їм

і спитати: «Ну, як тут у вас? Як Микола Олексійович? Як його здоров'я?»

Сьогодні, коли вона прийшла сюди, наче заспокоїлась, побачивши усе знайоме птаство та звір'я, і стіл, за яким розміщувалися усі співробітники на некрасовських обідах, і конторку, де він писав, і вікно, що виходило на Литейний і з якого видно було будинок Департаменту уділів з тим під'їздом, славнозвісним під'їздом, коло якого Некрасов побачив прохачів-мужиків і, схвилюваний гнітючою сценою, написав свої «Размышления у парадного подъезда».

І велика кімната, і спальня Некрасова — його кабінет водночас, — і інші кімнати виявляли характер самого хазяїна — роботящий, ніякої вишуканості, близький природі й люблячий її.

Марія згадала кабінет іншого енергійного завзятого видавця, теж захопленого своєю діяльністю — П'єра-Жюля Етцеля.

Захопленість, талант видавця — це було в них спільне, але до чого вони були різні! Елегантний і в старості, француз до самих кісток — один; другий — до самих кісток — росіянин, великий організатор російської журналістики. До того ж поет, твори якого ставали народними піснями. Зовні — дуже скромний інтелігент, російське просте обличчя, одразу здається він суворим, сухим, замкненим, голос хрипкий, слабкий, — але гляне добрими уважними очима, і враз змінюється враження, і зникає ніяковість і скутість, і раптом помічаєш у наче недбалому звичайному одязі елегантність і смак.

— Ну, отці, значить, домовились, з богом, — почувла вона голос Некрасова за дверима, усміхнулась на це його звичне звернення «отці», — він часто й далеко молодшому за себе казав: «так от, отець», — і це одразу знищувало межу, стіну між визнаним майстром і юнаком. Що ж за «отці» були зараз у нього? Е! Таки справді «отці»!

З кабінету вийшли Салтиков, Слепцов і Єлисеєв. Певне, тільки-но відбулась якась важлива розмова, бо навіть завжди наче застигле суворе обличчя Салтикова виявляло хвилювання. «До чого й вони не схожі на письменників! Хіба що Василь Олексійович! Салтиков — поважний чиновник, не дарма був віце-губерна-

тором, а Єлисеєв, ну їй-богу, одягни тільки рясу — справжнісінький піп!»

Зараз саме Єлисеєв був найдужче схвилюваний, але, видно, не неприємністю якоюсь, а чимось надзвичайним. Та й у всіх був вигляд — наче наважились на якийсь рішучий крок.

— Чом ви раніше не прийшли, Маріє Олександрівно? Нам таки довелося обмірковувати та сперечатися, тиснувши руку, сказав Єлисеєв. — І в нас давно не були, дружина питала, куди поділися.

— А що ж таке обмірковували? — зацікавилась Марія.

— Микола Олексійович вам розповість. Одне слово — готуйте новий роман! — інтригуюче повідомив Слепцов.

Він був так само красивий, діяльний, як і тоді, коли вони вперше познайомились, хоча за ці роки зазнав стільки невдач у своїх починаннях. Хоча б із славнозвісною Знаменською комуною! «Знаменською» вона звалася тому, що організована була на Знаменській вулиці. Зібралось кілька молодих жінок та чоловіків, щоб жити комуною і запровадити в побуті ті ідеали, про які стільки скрізь красномовно говорили — самостійна праця, спільні витрати. Та нічого з того не вийшло. Одні нічого не вміли й не хотіли робити і пред'являли лише великі претензії, інші хотіли — та не вміли, усе було безладно, всі когось обвинувачували, а найдужче самого Василя Олексійовича, який один працював, про все турбувався, всіх намагався примирити і мусив зовсім закинути свою літературну роботу, хоча з перших же кроків мав заслужений успіх. Врешті, «комуна» стала буквально «притчею во язицех» у Петербурзі — чого тільки не плели про неї!

Як Марії шкода було відданого захисника жіночих прав Слепцова, коли вона чула неймовірні плітки про нього і про життя комуни. Вона й недовго проіснувала, ця комуна. Як добре, що сам Василь Олексійович не занепавав духом, не розчарувався у своїй діяльності!

— Готуйте, готуйте новий роман і давайте швидше! — повторив він.

— А він уже майже готовий, — в тон йому відповіла Марія, — але ж куди давати? Хто його візьме? — Вона

вже догадувалася, в чім справа, але вдавала, що нічого не розуміє. — З Благосветловим я не хочу мати справи!

— Тільки з нами! Тільки з нами! — пасварив жартома пальцем Слепцов.

— Вірно, отець, — підтвердив Некрасов, — новий роман Марії Олександрівни нам буде дуже до речі.

— Та поясніть же! Адже «Современника» нашого нема.

— Хай уже Микола Олексійович розкаже. Панове, ходімо. Вашу ручку, шановна Маріє Олександрівно! — статечно мовив Салтиков.

Він її справді шанував, строгий і немов завжди сердитий Салтиков, і Марія це знала й не боялася його, як багато інших літераторів.

— Так ви мені розкажете? — спитала нетерпляче Марія, коли вони залишились самі. — Вам дозволили журнал? Новий журнал вести?

— Не зовсім так, — сказав Некрасов. Він, як і його друзі, був також у доброму, піднесеному настрої, і вже не вперше Марія відзначила, які в нього хороші проникливі очі і як з ним усе по-простому.

— Що тут довго розповідати? І вам же зрозуміло, що треба, нарешті, згуртувати наші сили. От я й підписую угоду з Краєвським на «Отечественные записки».

— Ви з Краєвським? «Отечественные записки»? — Марія була просто ошелешена. — Адже це зовсім іншого напрямку, ніж був «Современник»!

— Напрямок можна змінити. І ми змінимо. Тепер, ви самі розумієте, мені свій журнал видавати не дозволять. «Отечественные записки» зараз у цілковитому занепаді, крім збитків, нічого не дають, передплата впала до непристойного, Краєвському доводиться зовсім скрутно. Він знає, що зі мною журнал підведеться знову. У нас така угода: він — видавець, я — фактичний редактор. Він одержуватиме певну орендну платню і не втручатиметься в літературні справи.

— І дозволять? — з недовір'ям спитала Марія.

— Уявіть собі, дозволяють. Гадають перехитрити нас. Я певен, що у вищих інстанціях вирішили, що їм легше буде впоратися з бродячими тепер силами

літераторів, коли вони будуть зібрані до купи — в даному разі в одному журналі. Хай сподіваються!

— А ви сподіваєтесь упоратися з цензорами! — засміялася Марія.

— Така вже моя доля! Нічого! Я сподіваюсь і вірю в цю справу.

— Що ж, «будем лучше рисковать!» — процитувала Марія його ж вірш.

— Бездіяльність літераторів — це злочин. Сили ж у нас є, притягнемо й нові, молоді. Головне — Салтиков дав згоду! Це, розумієте, як важливо? Він, Єлисеєв і я — от триумвірат для керівництва журналу. Слепцов буде відповідальним секретарем. Деякі старі наші соратники з «Современника» не вірять у нашу справу, навіть засуджують — Антонович, Жуковський уже виголошують: «Некрасов міняє курс!» Нічого! — навіть не роздратовано, а впевнено мовив Некрасов, — вони побачать, по роботі, по творах побачать. Ми не уронимо честі «Современника». «Отечественные записки» будуть наші! Так що, Маріє Олександрівно, бачите — ваш роман є де друкувати. Поспішайте! Як його назва?

— «Жива душа», — поволі відповіла Марія і чомусь злякалась, що почервоніє.

«Жива душа» — їй хотілося всю душу вкласти в цей роман!

— От, значить, добре, що я порвала з Благосветловим, — мовила вона й подумала: «Треба про Митю сказати», але раптом Некрасов сказав:

— От би нам Писарєва притягти на критика!

— Так і Писарєв же порвав із ним!

— Писарєв? Також? Та це ж нам пощастило! Саме він нам потрібний! Ви з ним стрічаєтесь?

— Та він же мій кузен. Ми мешкаємо в одному будинку. — І додала, усміхнувшись: — На різних поверхах тільки!

Їй хотілося одразу побігти додому й розповісти усе Миті! Некрасов склав угоду з Краєвським! Він, Салтиков, який пише під псевдонімом «Щедрін», і Єлисеєв керуватимуть журналом! Звичайно, це буде продовження «Современника». І він, Некрасов, хоче притягти Митю! Може, про це останнє не казати? Хай дові-

дається, коли Некрасов сам запросить його? Звичайно, так буде краще й приємніше Миті!

І раптом Марія відчула, як ще ніколи, — вона зовсім серед своїх! Не в мріях, не в планах! Оце її «сьогодні», отут її робота, її місце в житті.

А будинок на розі Литейного знову ставав центром бойової російської літератури.

*

Бранці Митя трохи спізнився на сніданок. Марія уже хотіла спуститися до нього, як він сам вбіг до кімнати.

— Марі! Пробач, я затримався. Уяви, оце зараз, так рано до мене прийшов книгопродавець Звонарьов і сказав, що Некрасов бажав би побачитися зі мною для розмови про збірник, який хоче видати. «Якщо бажаєте, — сказав він, Звонарьов, — Микола Олексійович самі прийдуть до вас, а якщо ваша — себто моя — ласка, то просять пожалувати сьогодні ж уранці до них, до Некрасова». Я відповів, що «пожалую» сам, і зараз їду. Руку на щастя, Марі! Я поспішаю!

— Ой, як добре! Але ж ти не снідав! Випий хоч молока!

— Потім, потім.

— Ні, ні, випий швидше, це хвилинка. І хай щастить! Я чекатиму тебе вдома!

Він на ходу поцілував її руку й побіг.

Боже мій, хоч би все було гаразд! Хоч би вона не почувала себе винною, що через неї він лишився без певної роботи у Благосветлова! Та хіба ж не там, з Некрасовим, Салтиковим, Слепцовим місце Миті, критика Писарєва! Ой, хоч би все було гаразд, хоч би Салтиков не мав зла на Митю за його гострі статті проти нього, Салтикова. Але ж то було давно! Що й казати, хіба Митя не помилявся у своєму запалі? Але ж, певне, коли Некрасов надумав запросити Митю на головного критика в «Отечественных записках», то це вже він погодив і з Салтиковим, і з іншими. А що це за збірник? Це, мабуть, поки все налагодиться з журналом? Не може Некрасов сидіти без діла, справжнього потрібного діла! Хай що завгодно кажуть про нього — але хто б міг у сучасних умовах, попри всі перешкоди,

зробити це для літератури? Яка «зміна мудрість», як сказав якимось Салтиков про Некрасова, потрібна у взаєминах з цензорами! А його ставлення до авторів!..

Як старий боєць, він збирає свою когорту. Звичайно, він перетворить ці нікчемні «Отечественные записки» теж у бойовий передовий орган, у цьому в Марії нема ні найменшого сумніву. Некрасов — великий стратег. А з авторами — їй же богу, як капельмейстер, добирає свій оркестр — з різними інструментами, різними голосами цих інструментів, а все разом залунає, як симфонія. Йому спало на думку запросити Писарева! Марія не встигла й слова про це сказати, хоча йшла спеціально для цього.

І невже треба «прощати» чи «не прощати» цій людині, цьому найкращому поетові в Росії і карти, й інші «гріхи»? І знову поверталася до думки: «Ну як міг не прийняти його Герцен у Лондоні? Чому вони зовсім розійшлися з Тургенєвим? Ну, хай би різні святенники жбурляли каміння в Некрасова, але ж вони, вони?..»

От і вона «розійшлася» з Тургенєвим. І Герцен не може простити йому відповідей у Сенаті... Вона згадувала, аналізувала, якимось намагалася відволікти думки, бо дуже хвилювалася, непокоїлася, як там Митя, як відбудеться це важливе перше побачення. Такі ж складні людські душі. Іноді якийсь незначний випадок, не те слово, може, просто в тон не попадуть — і потім роки непорозуміння, навіть і тоді, коли нема протиріч. Ні, між Герценом і Тургенєвим не просто якийсь випадок, там значно глибша різниця світоглядів... Але ж Митя і Некрасов мусять, мусять порозумітися!

Вона то підходила до вікна, то сідала за їхній спільний робочий стіл, але не робилося нічого, то підходила до піаніно — хазяйського піаніно. Вона зраділа, коли вперше побачила його, і знову подумала: «Приїде Богдась, вчитиму його музиці». Богдась був зараз із бабусею в Орлі.

Взяла кілька акордів. Але, звичайно, й не гралася. Господи, боже мій, хоч би все було гаразд у Богдасика й Миті!.. І сама здивувалася, як це так подумалось поряд — Богдасик і Митя!.. Наче за Митю так само відповідальна, як за Богдасика. Підійшла знову

до вікна. Яка холодна типова петербурзька вулиця! Мабуть, уже багато часу минуло...

Вона сама здивувалась тій радості, з якою побачила нарешті високу струнку постать Миті. Його наче вітер підганяв, такими швидкими кроками поспішав він.

— Ну як?

— Щаслива твоя мила рука! Та я вже здогадуюсь, не лише рука...

— Що ти? Він тільки спитав мене, де ти живеш. Ну, розповідай усе докладно!

— Знаєш, я чесно признаюсь тобі: одразу Некрасов мені просто жахливо не сподобався, мені здалося в його обличчі навіть щось фальшиве. Ні, ні, не лякайся, за кілька хвилин розмови переді мною виявився такий чарівний діяльний розум, що враження зовсім змінилося, навіть стало соромно мені за перше! А може, я просто відвик від такої простоти? Вона мені здалася неприродною, але ж за кілька хвилин я зрозумів — це не вимушено, він справді такий: розумний, простий, діяльний. Ми довго розмовляли.

— Дуже довго, я вже почала хвилюватися.

— З ним цікаво було говорити зовсім одверто, говорити й про журнал, який він редагуватиме, певне, з наступного року. Він сподівається, що незабаром дадуть остаточний дозвіл на цю комбінацію — він і Краєвський. Говорили й про сучасне становище літератури. А конкретно практичний наслідок нашого побачення — Некрасов запропонував мені написати для збірника, який він хоче видати тепер, дві-три статті аркушів на десять.

— Ой, як добре, — аж зойкнула Марія, — про що ж?

— Оце головне! Про що я сам хочу! Я сказав, що напишу про «Дым». Звичайно, я хочу про «Дым» написати. Потім про роман Андре Лео, а ще про Дідро — я це давно про себе замислив, про Дідро написати, а про Андре Лео саме на часі. Некрасов дуже все схвалив. Я запишався і попередив, що мені в «Русском слове» заплатили не менше як по 50 карбованців за аркуш і менше я не візьму, я вирішив одразу домовитись, а Некрасов раптом сказав, що він ніколи не наважиться мені платити стільки.

— Він сказав тобі так? — перелякалася Марія: чого ж він радіє, Митя, хай би вже спочатку одержував

так, як дадуть! На щастя, вона не встигла сказати це.

— Еге ж, він сказав саме так, і що норма в збірнику за аркуш буде мені 75 карбованців. Ну, я погодився і на це!

— А ну тебе, ти мене перелякав!

— Я ще мусив попередити, що зараз займаюся перекладами для свого існування, а для статтів треба буде від них відмовитися. Некрасов запропонував одразу дати скільки мені треба, але я відмовився, навіщо одразу починати з авансів? Якось викрутимося! Та все ж таки Некрасов просто силоміць дав мені записку — в разі потреби видати мені негайно 200 карбованців — от ця записка Звонарьову! Машенько, ми живемо! Дарвіна й Брема, звичайно, перекладатимемо, а перекладів «для існування» більше не візьмемо!

— Я така щаслива за тебе!

— Це все через тебе так добре обернулося — і з Благосветловим порвав, і з Некрасовим зійшовся! А він передав тобі вітання і сказав, що чекає на роман. Послухай, та у нас же багато роботи!

— І треба все встигнути! І Жюля Верна я обіцяла Етцелю не тягти. Ой! — Марія аж за голову схопилася обома руками.

— Марі, все встигнемо.

— Звичайно, встигнемо! То я так, сама себе підганяю. Головне, твої статті чекає Некрасов!

Які вони були потрібні одне одному!

Здавалося їм — як двоє чесних трударів літератури...

9.

— Ти його любиш? — спитала Сонечка Пфьоль.

— Кого? — не зрозуміла одразу Марія.

Перед нею майнуло обличчя Саші. Але ж його нема.

— Як кого? Митю Писарева!

Марія глянула замислено й відповіла не одразу.

— Ні, звичайно, ні. Що ти? — і додала сумно. — Це зовсім інше.

Вона розуміла, таке питання цілком природне. Та хіба було щось схоже в її ставленні до «братика» Миті з її почуттям, її нестримним коханням до Саші? Саме нестримним, попри всі роздуми, розголос, лють його матері... А що з Митею? Майже цілий день вони проводять удвох, удвох працюють. Навіть дивно — вони можуть працювати за одним столом! Він так заступився за неї у Благосветлова, порвав з ним, почув немало ехидних ущипливих натяків, та не звернув на це ніякісінької уваги!

Після її вільного, самостійного життя за кордоном про неї взагалі бозна-що плели з легкої руки Куліша. Хай плещуть. Вона звикла.

Ніхто ж не знав, як щовечора вона виштовхує Митю «з неба на землю» — на нижчий поверх у його маленьку кімнатку. Зовсім не тому, що боїться поговору. Тепер-то вона зовсім цього не боялася! Вона боялася зради Саші.

Ты не должна любить другого.

Нет, не должна.

Ты мертвецу святыней слова

Обручена...

Наче молоточком відбивалися рядки Лермонтова.

Але ж вона була одна. Одна. Боялася самотності. Цевне, так боялася, як кожна жінка.

Інколи жінка, вдова, що загубила коханого чоловіка, раптом невдовзі виходить знову заміж, і її всі гадять та гудять: «Як швидко вона забула». А до того ж часто не може бути й порівнянням між першим та другим, і почуття зовсім не ті. І лише деякі чутливі люди розуміють — це від страху самотності.

Але ж Митя...

Ні, вона не порівнювала, вона знала, що саме Митя вище всяких порівнянь. З його дитячих років вона ним милувалася, дивувалася з його розуму, його розвитку, його чесності й щирості... Його й не треба, і не можна було ні з ким порівнювати.

— Коли б ти знала, який він... — роздумливо сказала Марія Соні.

— Вся Росія знає! — жартома зауважила Соня.

— Розуміш, я відчуваю себе відповідальною за нього, за його життя. Я б хотіла, щоб мій Богдась був хоч трохи схожий на нього.

У неї ніколи не виникало такого бажання з приводу будь-кого. Найменше — Опанаса, хоч обличчям Богдась був дуже подібний до батька.

— До речі, а як він з Митею?

— О, він його одразу полюбив, — усміхнулась не без гіркоти Марія. З Сашею у них були цілком пристойні взаємини, ніяких конфліктів ніколи не виникало, але до Миті було зовсім інше ставлення. — Він навіть не дуже хотів їхати з моєю мамою до Орла. Його кликали туди родичі, та й маму вимагали! Треба ж йому і до батька поїхати, в Чернігів.

— Марусенько, а ти влітку приїдеш до нас, на село, — прохаюче мовила Соня, — тобі треба хоч трохи по-справжньому відпочити від усього, побути на свіжому повітрі!

— У мене стільки роботи зараз, — сказала Марія. — А втім, справді, я залюбки поїхала б до вас, а потім усе ж таки на Україну... Як мене тягне туди, коли б ти знала... Лежать мої бідолашні українські твори, і старі, й нові, а хто їх тепер друкуватиме? Правда, Пипін, видавець, згодився видати, але ж перший том — російський, і мої українські твори — теж російською мовою. Що поробиш! Треба швидше роман новий закінчувати. Перекладів набралася. Ох, все не так просто — узяла та й поїхала спочивати!

Що було прросто в її заплутаному житті?

Ще ж їй хотілося, — вона не згадала про це Соні, вона писала Тетяні Петрівні, Сашиній матері, — закінчити початі разом з нею його статті, видати його проект. Вона мусила це зробити перед пам'яттю Саші. Вона мусила доробити все, що він не встиг через свою хворобу. Вона мусила це зробити і заради Тетяни Петрівни, яка тепер писала їй ніжні, люблячі листи. Сама Марія відповідала на них не дуже акуратно, та писала: «Ваші листи для мене відрада, хоч я сама пишу Вам мало. Це схоже на те, коли хвора людина не може потиснути простягнуту їй руку, але розуміє ціну потиску цієї руки».

Про це нікому не казала. Кому вона може сказати? Сонечці? Миті? Він і так інколи буває нервовий, засмучений. Вона знає: це через неї.

— Сонечко, — раптом спитала вона, — ти не можеш попросити чоловіка, щоб він допоміг дістати Миті Пи-

сареву дозвіл поїхати лікуватися за кордон. Йому так треба розвіятися після в'язниці, та й взагалі, хто-хто, а він повинен і для роботи своєї побачити світ. Ми б уже якось збилися б грошима. Я б поїхала влітку до вас, а він — за кордон. — Вона знала, що це пусті слова — без неї він би тепер не «розвіявся».

— Я скажу, обов'язково скажу чоловікові! — пообіцяла подруга, з співчуттям обіймаючи Марію.

Справді, Митя знову став нервовий, засмучений. Це помічала не лише Марія, це помічали всі, особливо товариші-журналісти.

Якось зустрівшись у кав'ярні, куди заходили переглянути газети, погомоніти, хтось із журналістів спитав його:

— Що з вами? — І пожартував: — Чи не закохалися бува?

— Так, справді закохався. Мені на роду написано нещасливо закохуватись у своїх кузин.

Він сказав це так одверто й розпачливо, що навіть ніхто не засміявся і не продовжував жарту.

— То це ви, мабуть, у Марію Олександрівну закохалися? — як про справу звичайну, але співчутливо мовив колега.

— А в кого ж? У кого ж можна закохатися, знаючи її? Якщо вона не буде зі мною, — я загину.

До чого ж він був одвертий і безпосередній юнак, незважаючи на вченість, на свій авторитет провідного критика! Йому дійсно здавалося, що він загине, коли Марія не буде з ним, його, зовсім його.

Коли Писарев пішов, досить ехидний літератор Скабичевський мовив:

— Ця жінка грає ним, як кішка мишкою, — то підпустить, то віджене, а пазури вже наготові!

*

Він дивився розгублено, майже стражденно, коли вона тепер ішла з дому, коли одержувала листи з Москви чи з Парижа, коли писала листи сама, немов не помічаючи, як він це переживає.

Вона ще ретельніше стежила за його здоров'ям, роботою, взявши на себе всі турботи, як дбайлива старша сестра.

Господи! Коли б він знав, коли б він відчував, як терзало це її — що вона насправді старша сестра! Старша! Знову старша і на цілих сім років. Від Саші вона була старша всього на три роки, і як цим колола його мати, Тетяна Петрівна.

Варвара Дмитрівна, навпаки, просила Машеньку не кидати Миті. Марія розуміла: мати була у безвихідному становищі, вона признавалася, вона боялася — що, як Митя знову захворіє? Вона без тремтіння не могла згадати, вона відганяла цей спогад — Митя в лікарняному халаті. Митя в арештантському халаті. Нехай уже краще Маша зглянетися над ним, лишиться з ним, як завгодно — сестрою, дружиною, коханкою, — як захоче, аби були коло нього рідні дбайливі руки, добре серце, щира порада. А Маша ж така. Їй можна довірити.

Марія розуміла: з усіх лих мати вибирала для себе найлегше.

Але ж сама Марія, сама перед собою?

Вона не збрехала Соні. Вона не любила його так, як Сашу, тією жагучою любов'ю, та дедалі він ставав їй усе потрібнішим і все дорожчим.

Вони працюють укупі. Вони мусять бути вкупі в житті. Їй потрібна його віддана дружба, допомога і... його любов... І те, що він такий молодий, і завжди вона може бачити коло себе це прекрасне ясне чоло, ці очі...

Перед ким вона согрішить?

Як я тоді людям у очі гляну? Коли — «тоді»? Хіба можливе — «тоді»? Ні, ні, мабуть, треба тікати світ за очі. Я собі не прощу. Тільки рік, як Сашу поховала, чого ж я хапаюсь за життя? Так, я хапаюсь за життя, бо коло нього, коло Миті, я відчуваю те життя, про яке завжди мріяла. І як я втечу, покину його тепер? Тепер, коли він, може, мусить, жадає стільки зробити? Від неї, Марії, залежить підтримати його. Я відповідаю за нього перед усіма. Я ж обіцяла матері берегти його.

*

Вона таки перевтомилася і до того ж, певне, застудилася, і треба було хоч кілька днів полежати. Як перелякався Митя! Він боявся лишити її саму.

— А що, як тобі захочеться пити? А що, як хтось прийде? Ні, ні, за книгою я можу піти завтра, хазяйка буде вдома, і я її попрошу посидіти тут. Марі, я тебе прошу, випий трохи теплого червоного вина — я тільки-но нагрів, воно підкріпить тебе.

Марії було і смішно, й приємно від таких турбот, тим більше, що вона знала: ніякої хвороби нема — просто безмежно втомилася, але як добре, коли про тебе так турбуються! Вона ж звикла сама за всіх турбуватися!

І саме в ці дні вона одержала листа з Орла від тітки Мардовіної Катерини Петрівни, образ якої весь час спливав перед нею, коли вона описувала провінційний «салон» ліберальної дамочки в своєму новому романі «Жива душа». Над ним вона працювала з захопленням, роман просто лився з-під пера на папір. Богдась, який поїхав з бабусею на Орловщину, гостював зараз під Орлом у старих друзів Марковичів — Корнільєвих, він бачився часто і з Мардовіними.

Родичі й друзі прийняли юного парижанина з обіймами. Він був веселий, дотепний, товариський хлопець. Особливо йому раділи двоюрідні й троюрідні кузини! Він «зажився» на Орловщині, бо, по-перше, ніяк не траплялося okazії, щоб хтось з ним поїхав у Чернігів до батька, по-друге — йому тут подобалося! Він удавав цілком дорослого, самостійного й не дуже замислювався, що незабаром іспити. Куди та як — навіть мама ще остаточно не вирішила!

Побачивши листа від тітки Мардовіної, одразу Марія страшенно злякалась. Може, що трапилось із Богдасем?

Ні, з Богдасем усе було гаразд, а втім, лист був жахливий і в конверт вкладено було ще й іншого.

«Мила Машо! — писала тітка. — Надсилаю тобі листа, що одержала вчора від Дорошенка. З нього ти довідаєшся про безнадійну хворобу Опанаса і про його бажання глянути востаннє на Богдана. Звичайно, я найменше з усіх на світі стала б протидіяти цьому бажанню.

Бог мені свідок, що коли б я мала хоч яку змогу, я другого ж дня, одержавши лист, сама повезла б Богдана до батька, але воістину кажу, в мене на сей час для цього нема зовсім ніяких коштів...»

«Коли б і були, то не завдала б собі ніякої мороки», — подумала Марія, — адже в кожному листі вона, Марія, просить орловських родичів швидше послати з якимось попутником Богдана до батька! Але якась байдужість із боку всіх.

Хіба справа в грошах — вона б одразу надіслала чи повернула б! Адже вона писала й просила про це давнього знайомого і друга Федора Матвійовича Лазаревського, і той обіцяв влаштувати обов'язково поїздку Богдана. Хвилюючись, вона читала далі:

«Не бачачи з боку Лазаревського ніяких вимог, я три дні тому писала йому, додавши листа Дорошенка, і просила його переконливо відповісти мені якнайшвидше, щоб у випадку відмови я могла написати до тебе — і що ти, напевне, кинеш усі свої справи для виконання останнього бажання чоловіка».

Так, Лазаревський відповів Мардовиній, що дійсно обіцяв вирядити Богдана до батька, але зараз йому самому треба поїхати на кілька днів із Орла, а потім він простежить, хто їхатиме до Чернігова.

Тітка переконана, що Маша все кине й поїде до «свого чоловіка».

Вона читала далі:

«Певне, ти сама почуваш, Машо, що тобі необхідно бачити Афанасія в останні хвилини його життя — і він помре спокійніше, і тобі спокійніше буде доживати свій вік, якщо ви попрощаетесь дружельно на вічну вічну розлуку.

Боже мій, боже мій! Краще створіння твоє готується покинути нашу землю! Я не знайду слів, щоб сказати тобі, як важко мені на душі і до чого мені шкода Афанасія...»

Ці ламентации роздратували Марію, бо вона знала ставлення тітки до Опанаса, а ще й тому, що вона не знала, що робити. Тітка переконана, що Маша одразу поїде.

«Я ще раз дуже тебе прошу — телеграфуй. Про те, щоб ти поспішала їхати, вважаю зайвим говорити — хто краще за тебе може відчувати, що було б страшно запізнитися! Так, це страшніше, ніж запізнитися для себе».

Марія не могла в думках одразу осягнути все. Наче залунали голоси з такої далечини, наче з доісторичної

доби. Так, вона знала, що Опанас хворий. Незалежно від його хвороби хотіла, щоб Богдан поїхав до батька. Ніде правди діти — вона переклала турботи про це на чужих людей, хоч і родичів, вона була заклопотана своїми справами і якимсь легковажно вважала, що все зробиться само собою.

Але Опанас умирає. Йї чоловік. Опанас Маркович. Як це далеко від неї. В неї на руках помер Саша, вона привезла його труну з Ніцци до Москви. Шлях з хрестом на Голгофу. Йї здавалось — вона вже мертва. Що там! Людина живуча. Кажуть, жінка живуча, як кішка. Коло неї з'явився Митя, надзвичайний Митя Писарев, простягнув міцну юнацьку руку, і вона наче ковтнула живої води й воскресла. І от йї треба повернутися в царство мертвих, в царство розпачу, каюття, взаємних мовчазних докорів, покути й прощення. В неї нема на це сил.

Вона не брехала, нічого, крім доброго й щасливого, не бажала Меланії Овдіївні. Але бачитися з нею там, коло ліжка вмираючого, красти одна в одної останні слова і останні погляди, і відчувати на собі йї ревниві, а може, й докірливі! О! З докором на неї глядітимуть усі. А може, з жалем?

Ні, ні, в неї на це нема зараз сил. Хай їде Богдась.

А може, їхати все ж таки йї? Опанас... «Друже мій, Опанасю», — казала вона йому колись. Адже він вирвав йї з того провінційного орловського болота, він дав йї читати «Кобзаря», він перший читав, і він, він, а не Куліш, правив перший йї оповідання!

Може, треба перемогти себе й справді, як пише тітка, востаннє обнятися з ним на вічну-вічну розлуку?

Коли вони бачилися востаннє? У Німеччині, суворим передсвітанком на сірому похмурому вокзалі...

Хоче він тепер йї бачити?

Дорошенко пише лише про Богдася... Може, хоче, щоб коло нього була лише Меланія Овдіївна — «український соловейко», який щебетав коло нього останні роки.

Марія відчувала, що обманює себе, але ж доводила сама собі: у них діти, а тут приїде вона й отруїть останні хвилини нещасній відданій жінці, останні хвилини, які ніколи, ніколи не забуваються...

І до кого з них двох зверне він своє останнє слово, кого з них двох почує востаннє?

— Ти чуєш мене? Ти чуєш мене? — раптом заговорила вона, але не Опанасові, їй вбачалося обличчя Саші. Це вона Саші казала останні слова, які він почув на цій землі. — Ти чуєш мене? Тобі краще? Ти чуєш мене?

— Машенько! Марі! Ти мариш! — кинувся до неї Митя, який був у сусідній кімнаті. — Що з тобою, Марі? Я зараз покличу лікаря!

Її била пропасниця. Усе і всі мішалися в голові.

— Не йди! Не кидай мене саму! — крикнула вона раптом.

— Що ти? Ти мене не кидай! — якось просто й лагідно, як малій дитині, мовив Митя і став гладити її руки.

Богдась до батька запізнився. Цього ніколи не могла простити собі Марія і ніколи, ні з ким про це не говорила.

10.

Марія поїхала до Москви зустріти Богдана, який нарешті повертався з Орла.

Митя проводжав її на вокзал. Вона була ніжна до нього, але вся та ніжність була начебто якась машинальна, зовнішня, а її думки були вже далеко, далеко від нього, уже там, у Москві. Та вона наказувала йому, щоб він писав їй щодня, обов'язково щодня і обов'язково про все, про все.

Потім уже, коли вона була в вагоні, а він стояв коло вікна і намагався протерти рукавичкою замерзле вікно, — адже був останній день листопада, — і коли востаннє неясно майнуло її обличчя, — йому стало сумно, не тільки сумно за себе, а без краю шкода її. Миті хотілося сказати, що живому треба жити з живими, діяти, жити життям, а не спогадами та розпачем. Адже він передбачав, які сумні думки охоплять її там, у Москві. Вона силоміць, так, він певний, що силоміць, усміхнулася йому і гукнула, вірніше показала жестом, щоб він ішов, бо холодно. Звичайно, він чекав,

поки поїзд рушить, і тоді тільки побрів додому, де враз усе йому здалося порожнім, злинялим, позбавленим змісту.

Йому все ж таки не хотілося йти з кімнати, де вони разом працювали і де він раптом став таким щасливим, та тепер все здавалося непевним, випадковим...

І наче все було давно-давно, і хоча від її від'їзду минуло лише кілька годин, — кілька годин він просидів майже непорушно в цій кімнаті — усе, що трапилось між ним і Марією, здавалося якимось «plusquamperfectum» — давно-давно минулим часом, бо перед ним виринало її сумне обличчя у вагоні поїзда, вимушена усмішка, розвіяний погляд...

Але ж не повинні, не повинні з'являтися сумніви, що вона не повернеться до нього, що вона не буде з ним! Він візьме себе в руки, працюватиме, він підготує до її приїзду Брема — треба швидше купити книги, треба уважно виконати всі її дрібні доручення і, звичайно, писати щодня! Вона це повторювала кілька разів, значить, вони, його листи, їй потрібні! І він писав їй. Щодня.

Поряд із його блискучими, іскрометними статтями, де буяли думки, несподівані, часто такі гострі, пронизливі, що одразу примушували кожного читача замислитися і — або захопитися, або, навпаки, обуритися, тільки не лишали спокійним та байдужим нікого, — поряд з цими статтями листи його до Марії, безмежно коханої та жаданої, були до дитячої наївності простодушні, одверті в своєму смутку, інколи така безпорадність просякала їх, лейтмотив лунав один — повертайся швидше!

«Мила, хороша моя Машо! Написав це звернення і замислився з пером у руках. Не знаю, що я тобі хотів сказати, не вмію ясно висловити, про що я думав. Та основний мотив все той же: люби ти мене, а вже я — так тебе люблю і ще любитиму, що тобі, звичайно, не буде холодно й журно жити на світі. Мила! Як ми з тобою можемо весело працювати й розумно розважитись!»

Тільки б вона його любила!

Він писав щодня, докладно: як минув день, де був, кого бачив, хто заходив — Слепцов, Кутейников, приїхав її паризький приятель — Карл Бенні, в них зупи-

нився, ходили з ним у лазню... Він сам відчував, що пише їй нецікаво, не те, що треба.

«Ти, можливо, будеш незадоволена тим, що я все розповідаю тобі найдрібніші факти, замість того, щоб поділитися з тобою моїми думками й почуттями. Але що ж, друже мій, робити, коли ніякі думки не спадають у голову і коли почуття все ті ж самісінькі: чекаю тебе, жадаю тебе, чекаю і бажаю з твоєю допомогою міцного, доброго і живого щастя».

Вона відповідала коротенькими записочками на кілька рядків. Вона взагалі не дуже любила писати листи. Ще Тургенєв сміявся з її звички слати телеграми. І ці записочки були схожі на телеграми.

«Від Богдана ще нема депеші. Сьогодні я всі справи закінчу. Поспішаю тобі надіслати цього листа і тому не розповідаю нічого. Обіймаю тебе. До побачення.

Віддана тобі М. М. Сьогодні писатиму увечері».

Але й увечері лист був довший лише на кілька рядків. Тільки й того, що «віддана тобі М. М.»

Але ж так вона і чужим, стороннім людям листи підписувала, не вкладаючи особливого змісту. Просто формула епістолярного етикету.

Хоч би вона в цьому листі, де пише йому про побачення з Володимиром Вадимовичем і що поїхала разом з ним до «них», додала б щось ніжніше, заспокоююче... А от у листі до Наталі Федорівни, жінки, яка стала вести їхнє господарство — чи то домоуправительки, чи то економки, — було написано, що приїхав один знайомий, якого ані вона, Наталя Федорівна, ані Дмитро Іванович Писарєв не знають, а знає Бенні. Наталя Федорівна повідомила про це без усякого навмисного злого наміру за обідом, переказуючи взагалі листа — далеко довшого, ніж Миті.

— Та це ж, певне, Володимир Вадимович, молодший брат Олександра Вадимовича, — вихопилося у Бенні. — Він же до них приїздив у Париж! — Раптом Карл схаменувся, замовк, але став якийсь незвично розв'язний, вимушено сміявся до речі й не до речі. Митя зібрав усі свої сили, щоб не виказати ніяких емоцій з приводу цього, але Марії він і про це одверто написав.

«Я, зрозуміло, лишився незворушним, тому що звачив і обміркував цю звістку ще раніше. Не можу сказати, щоб вона була для мене приємною або що я

сприйняв її байдуже, але ж тут, як і в інших випадках, я скажу з вірою в мою богиню: «Да святится имя твое, да придет царствие твое и да будет воля твоя!» І я буду сподіватись, що мені дадуть мій насущний хліб і не «введут во искушение и избавят от лукавого».

Марію зворушували ці почуття, і в листах-записочках частіше стало з'являтися: «Бережи себе і чекай мене», «Я тебе не забуваю і часто думаю», «Ти не зажурюйся, що листи мої такі короткі. Мені тут важко і душно, і я пишу тобі лише тому, що знаю, ти будеш неспокійним, якщо не одержиш листа. Все, що тут робиться і говориться, дуже дрібно та вбого, а думати я тепер думаю тільки про те, коли додому поїду. До побачення. Пам'ятай, що у тебе є надійний і вірний друг. Обіймаю тебе. Віддана тобі Маріє».

Він любив, коли вона підписувалася не М. М., а Марі. Це було його ім'я для неї. Треба вірити й чекати. В одному листі він відзначив — аж двічі було «бережи себе».

У кожному майже листі вона нагадувала:

«Ти приготуй якнайбільше праці. Я навіть уві сні бачила наш робочий стіл».

І знову:

«Приготуй більше роботи і чекай мене!»

Не треба нарікати. Їй там нелегко. Праця для неї порятунком. Але добре вже й те, що працю вона зв'язує з ним. Вона призналася в одному листі, як їй сумно:

«Вчора я тобі не писала, тому що вчора мені було важко і сумно, так що я весь час розмірковувала».

Про що, про що вона там розмірковувала вдалині від нього і поблизу могили того, коханого і близького?

«Я винна. Можна було і міркувати, і тобі все-таки написати. Ти прости мене».

Її «простити»? Тільки б вона його хоч крихту любила! Вона пише, що буде краще, ніж було. Він вірить.

І Марія хотіла вірити, і сама відганяла думки про це і хапалася за них... Адже вона вже зрозуміла — живому треба жити і діяти з живими.

У Москві, справді, було важко.

Приїхав Володя, молодший брат Бриті, з яким так добре породичалися в Парижі і якому ще так недавно писала з Петербурга: «Все задушливіше з кожним днем, з кожною годиною. Я не знаю, як я житиму... Мені

важко, мій любий брате, і порожньо. Ця розлука інша, інакша. У колишніх розставаннях було, лишалося мені стільки ще доброго і солодкого, незважаючи на тугу, а тепер нічого нема. Я не знаю, як жити. Кожен день жахливіший за минулий».

В одному листі Володі писала: «Я відійду з часом, але до того часу?»

Вона тепер розуміла — зустрінуться з Володею, і Сашин брат не знатиме, що казати, що робити, аби втішити її, самотню, безнадійну, яка так кохала його Бритю... Невже вона вже «відійшла»? Невже настав уже «той час»?

Але ж Митя, думки про нього, про спільну роботу... Вона згадувала все дужче і частіше — саме роботу. Якір порятунку.

Вона зупинилася, як і під час похорону Саші, у Юлії Петрівни Єшевської. Бавилася з її дітьми — своїми «хрещениками», згадували обидві приятного, розумного, завжди тактовного Степана Васильовича.

Марія зустрілася з Володею Пассеком і їздила з ним до них — до Тетяни Петрівни, з якою були тепер і не як свекруха з ненависною невісткою, і не як мати з дочкою, — їхні взаємини ніколи не були і не могли бути такими! Дивно! Вони були як подруги — різного віку, доброзичливі одна до одної і навіть люблячі, бо їх поєднало одне горе і народилася взаємна повага й увага.

Тетяна Петрівна торік враз дуже змарніла, постаріла, але в неї ще був син, внуки від нього, — значить, клопіт, турботи за сім'ю і — навіть своє «особисте» життя, дитячий журнал «Игрушечка», який вона редагувала, вона і сама писала для дітей науково-популярні оповідання. Вона теж намагалася якось жити, а не животіти...

У Москві Марія обіцяла Миті відвідати одного безнадійно хворого юнака, який жив у богадільні. В нього були паралізовані ноги і трохи права рука, але він хотів учитися, багато читав і, познайомившись із творами Писарева, став з ним листуватися. Митя як міг допомагав йому, насамперед книжками. Йдучи до Коробова, вона думала: «Він, Митя, писав про теорію егоїзму, він завжди переконано казав, що він, звичайно, егоїст, а сам? От і зараз — цей хлопчик Коробов,

до якого я йду з книжками й ласощами, бо так просив Митя». Правда, про ласощі Митя не казав, але ж то в Парижі вона приносила хворим жінкам у лікарню дешеві букетики квітів, що найдужче тішили; тут, певне, хлопець найдужче жадає книжок. Митя ще просив поговорити — «так, як ти вміш» — і з хлопцем, і з лікарями, і вияснити, що вони зможуть зробити для хлопця.

Марія згадала, як зараз турбується Митя, щоб надіслати потрібні книги засланому Шелгунову, з яким листується. Так, справжній егоїст Митюша! От у кого слово не розходиться з ділом!

Хоч би швидше приїхав Богдась! Хоч би швидше в Петербург!

Хвилинами здавалось — пішли її літа, як вітри круг світа, минула її молодість, починається її справжнє життя — робоче, просте, як шматок чорного хліба, такого потрібного кожній людині.

Перед від'їздом вона сама знову пішла і, хоч було зимно, сіла під стіною Симонового монастиря на вогкому ослінчику.

Ты не должна любить другого,
Нет, не должна,
Ты мертвецу святыней слова
Обручена...

Нікого вона й не любитиме так.

Але як їй бути без нього, того, іншого?

Швидше до Петербурга, туди, за їхній спільний робочий стіл!

Вона ж писала Миті: «Не вдаватися в тугу, милий робітнице. Багато проститься в ім'я роботи».

Може, і їй «проститься» в ім'я роботи?

11.

В одному з листів (записочок!) Марія з Москви написала: «Сьогодні Миколи-угодника, і всі в Москві веселі. Оглушливий дзвін і метушня така, наче Гарібальді святкують».

«...наче Гарібальді» — мимоволі порівняла вона. Навіщо їй згадувати Італію?

Навіть у розмовах з Юленькою Єшевською намагалася обминати ту подорож — Степан Васильович Єшевський, Бородін, вона з Богдасем... Саша...

Але ж скрізь у тих колах, де їй доводилось тепер бувати, знову почали згадувати Гарібальді і стежити за його діяльністю.

Там, за кордоном, у Парижі завжди здавалось — все, що відбувається в Італії, дуже близько, поряд, і як близько приймали до серця усі події 1862 року, як обурювалися, коли король Віктор-Еммануїл, якому Гарібальді здобув перемогу, оголосив його просто бунтівником і направив проти його загонів, які вирушили з гаслом «Рим або смерть!», свою армію разом із французьким військом. Під горою Аспромонте Гарібальді було поранено і взято в полон. Якийсь дивний, ніби почесний полон! Ця рана в ногу була найважча з усіх ран, сліди від яких він мав на своєму тілі. Та ще була і найважча, моральна, рана. По всіх усюдах усе прогресивне людство, всі робітники країн Європи і палка молодь чекали нетерпляче повідомлень про стан його здоров'я, скликали мітинги, збирали кошти. Отоді й відзначилася російська молодь у Гейдельберзі, надіславши до Гарібальді славнозвісного професора Пирогова.

Гарібальді дозволено було повернутися на свою Каперу. Та хіба він заспокоївся? У тисяча вісімсот шістьдесят шостому році він у лавах італійської армії виступає проти Австрії. Цього разу прекрасна Венеція нарешті приєднана до Італії.

І знову, коли перемогу одержано, Гарібальді вже не тільки не потрібний урядові, а навіть небезпечний — бо страшно, що народ під його проводом піде на боротьбу за свої права не тільки проти чужоземних ворогів!

Але 1866 рік — важкий Маріїн рік. Усе відбувалося наче за тридев'ять земель, і коли їй щось розповідали, вона примушувала себе удавати, що це її цікавить, а до неї ніщо як слід не доходило.

Та у вересні 1867 року вони вдвох з Митею вже з захватом читали і розпитували кого тільки могли про Міжнародний конгрес «Ліги миру і свободи», який відбувався в Женеві. У президію серед інших були обрані Гарібальді й Огарьов. Микола Платонович Огарьов! Як

забилось серце Марії, коли вона почула про це. А Герцен на конгрес не поїхав. Казали — не захотів. Російська емігрантська молодь обурилася на нього. З нею взагалі у Герцена тепер були непорозуміння. На конгрес приїхав і другий знайомий Марії — Михайло Олександрович Бакунін. Учасники конгресу являли цілковиту суміш думок, переконань, настанов і бажань. Соціалісти різних відтінків, анархісти, буржуазні паціфісти і навіть клерикали.

Може, тому Герцен і не поїхав, що не вірив у якийсь путній наслідок? Вже набридли і дратували безпідставні захоплення Бакуніна, бакунінські анархічні заклики. Здавалось, що Огарьов, коли і не згодний з Бакуніним, не може йому протидіяти. Авторитет «Колокола» в Росії після поразки польського повстання підупав саме через підтримку Герценом поляків. Марія не знала, що все більше замислювався Герцен над настановами «марксидів», як він називав оточення Маркса, з якими не сходився і не знайомився ближче через того ж давнього друга — Бакуніна.

Про це все потім дізналася Марія, коли все ж таки їй довелося ще в житті зустрітися з Герценом, знову писати йому...

Кожна групка однодумців хотіла використати трибуну конгресу, щоб довести правоту своїх ідей.

Та весь конгрес одностайно буряними оплесками зустрів народного героя — Гарібальді, коли він вийшов у своєму гарібальдійському плащі, сивокудрий, простий і в той же час упевнений в правді своїх дій, та голосно і водночас проникливо й щиро зачитав свої тези, сповнені гуманізму й віри в добру волю людства.

«Всі нації — сестри, — виголошував він, — лише демократія спроможна знищити бич людства — війну... Лише раб має право воювати з тираном! Це єдиний випадок, коли війна дозволяється».

Гарібальді готував громадську думку всієї прогресивної Європи до остаточного об'єднання Італії. Адже Рим був ще під владою папи — тільки Рим в усій Італії був відокремленою, дивною і страшною державою!

Після конгресу Гарібальді вирішив, що час наспів, уже треба розпочинати свій «хрестовий похід», і від-

відав різні провінції. Його знову заарештували і знову відправили на Капреру! Полонений у власному домі.

Капреру оточили військові суда — фрегати, броненосці, невеличкі пароплави, зафрахтовані урядом. Вони пильно стерегли, щоб, бува, Гарібальді не залишив свій острівець і не опинився серед своїх вірних сподвижників.

Яке ж було здивування всіх — і прихильників, і ворогів, коли в середині жовтня Флоренція з захватом приймала й вітала народного героя!

А про подробиці його неймовірної, фантастичної втечі серед буряних хвиль та ворожих кораблів дізналися значно пізніше.

Похід почався вдало, та під Ментаною, недалеко від Рима, загін Гарібальді був розбитий об'єднаними силами папських і французьких військ.

Про цю подію несподівано Марії довелося дізнатися докладніше, коли вона повернулася з Москви до Петербурга.

Вона знала, що в неї на квартирі зупинився Карл Бенні.

Ще раніше Марія дала йому на це дозвіл, бо Карлові треба було тримати іспит на лікаря при Петербурзькій медико-хірургічній академії.

Повертаючись до Петербурга, вона непокоїлася. Ніде правди діти — звичайно, непокоїлася.

Карл Бенні, паризький приятель, близький приятель, свідок її життя з Сашею, його хвороби, її горя...

У листах Митя згадував Бенні. Як вони зустрінуться? Вона і Карл? Як триматимуться? Як розвинуться їхні стосунки?

Звичайно, Карл зупинився тимчасово... проте...

Як важко стрічатися з друзями з іншого життя! Мимоволі хвилюєшся, наче їхня оцінка, їхні критерії, їхній присуд мусять на щось вплинути, можуть щось змінити, наче чекаєш на якесь виправдання.

На жаль, так, на жаль, нічого цього було непотрібно. Всілякі думки щодо цього виявились зайві.

Карл стояв перед нею такий пригнічений, такий зажурений, яким ніколи не бачила його Марія в Парижі.

— Що з вами, Карле, милий? — вирвалося у неї, коли він мовчки нахилився поцілувати їй руку при

зустрічі, і їй здалося — не хотів, щоб вона помітила сльози на його очах. Неприємності з академією? Ні, він не з таких, щоб з приводу цього вішати голову — хіба мало труднощів довелося йому подолати в житті, щоб іти вибраним своїм шляхом!

— Маріє Олександрівно, дорога, я тільки-но дізнався, що мій брат Артур, ви знаєте його, він познайомив нас у Парижі, — він загинув у битві під Ментаною у гарібальдійському загоні.

Перед смертю, та ще такою несподіваною, все здасться дрібним, не вартим уваги. І де б бідний Карл мав одразу стільки щирого співчуття, як не у Марії Олександрівни? Адже і в Парижі всі завжди звикли бігти до неї з більшими і меншими прикращами.

Це ж вона у Парижі ходила до їхньої старої матері, щоб розрадити, заспокоїти її, коли Артура було заарештовано в Росії, і вигадувала різні причини його мовчанки. Як вона розсердилася на Тургенєва, коли на її запитання в листі про Бенні, він тоді насмішкувато відповів: «...що вам Бенні загорівся?»

Як, як же сталося це тепер з дивним загадковим Артуром Бенні, англійцем за паспортом, поляком по батькові, росіянином по любові до Росії, а врешті — патріотом кожної країни, де точилася боротьба за визволення, за незалежність, за краще життя пригнічених? І от — загинув у Італії!..

Марія розпитувала всіх, хто хоч трохи більше знав про події в Італії не лише з газет.

Торік друкував свої кореспонденції у «Санкт-Петербурзьких ведомостях» Володимир Онуфрійович Ковалевський, з яким зустрічалися, і саме тепер він, захоплений природознавством, запропонував Миті перекладати Брема. У своїх кореспонденціях він як очевидець писав про виступи гарібальдійців, гостро критикував італійських лібералів. Повернувся він з Італії на початку шістдесят сьомого року. До цього часу Марія говорила з ним більше про роботу, свою й Митину, і не дуже дослухалася, коли чоловіки дуєтом починали ляяти не тільки італійських лібералів.

Тепер вона жадібно стала розпитувати Ковалевського, — де він саме був, кого бачив з росіян. Хоч і недовгий час, але ж він перебував у загоні самого Гарібальді! Ще торік, у шістдесят шостому році, коли визволяли

остаточно Венецію. Про Ментану він уже й сам знав лише з чужих кореспонденцій.

І раптом, коли Марія зустрілася з Некрасовим, той сказав їй, вітаючися:

— А я, коли ви були в Москві, одержав листа і статтю від вашої знайомої — дружини художника Якобі. Вона написала про події в Італії, гарібальдійський похід, поразку під Ментаною. Я хочу десь влаштувати для друку. Пані Якобі пропонує написати кілька кореспонденцій, очевидно, вона в самому вирі подій. Поки що я передав її статті Краєвському — надзвичайно цікаві, адже автор — безпосередній очевидець і, мені здається по цих кореспонденціях, до деякої міри і учасник...

Шурочка? Мила, ніжна Шурочка, з якою читали вірші Мюссе на кладовищі Пер-Лашез, носили квіти на могили Гейне та Лелевеля, відвідували дитячі школи, суди, гуляли дружнім сімейним товариством на ярмарках, а потім і сміялися, і дивувалися, як Марія з цього робить нариси і «заробляє» на цьому!.. Марія вчила її шити маленькому Володі штанці, щось саме йому частенько перешивала з Богдасєвих речей — такі затишні вечори проводили вдвох...

І от вона, Шурочка Якобі, — учасниця гарібальдійського руху! Яка шкода, що статті Некрасов уже віддав, та, певне, їх надрукують.

Увечері, вдома, Марія почувала ще приголомшуючу звістку, яку приніс Карл.

— Брат загинув не в бою, — сказав він, — Артур помер від рани, що дістав під час бою, а помер уже в госпіталі на руках у пані Якобі, Олександри Миколаївни — вашої паризької подруги. Поки що я більше нічого не знаю. Знаю тільки, що поранений був у руку. Подумайте — в руку! Хіба не можна було його врятувати? Що ж трапилось? Я мушу, мушу про все дізнатися! Я мушу ствердити, обілити його чесне ім'я, яке заплямували нікчемні люди! Навіть у некролозі в газеті, не могли знайти доброго слова!

— Заспокойтеся, Карле, — мовила Марія, — адже Герцен, і Іван Сергійович Тургенєв доброї думки про Артура. Це комусь було вигідно виставити його непевною людиною!

— Непевною людиною! — з гіркотою вигукнув Карл. — Просто пустили чутки, що він агент III відділу! Він, який все своє життя віддавав боротьбі за свої ідеї, в які вірив беззаперечно, найменше думав і дбав про себе — уся діяльність його свідчить про це! Він був надто наївний і довірливий — що правда, то правда, але ж він намагався скрізь діяти! І за свою довірливість скільки разів жахливо розплачувався. А які злидні все життя! І ніякісінького щастя!

— Але ж він загинув смертю славік, — намагалася втішити Марія.

— Загинув від рани, яку, напевне, явилував би одразу! Мені тільки легше на якусь краплину, що він помер на добрих руках такої прекрасної людини! Я ж стільки разів стрічався з нею у вас. Коли б побачити і розпитати докладно! — схопився Карл за голову.

— Це ж, напевне, цілком можливо, — мовила Марія, — адже повернеться врешті Олександра Миколаївна на батьківщину. Уявляю, скільки вона зможе розповісти... — додала вона замислено.

Так. Розповісти Олександра Миколаївна Якобі могла багато...

12.

Олександра Миколаївна Якобі вже третій рік жила в Римі з чоловіком та сином Володею. За цей час вона «виросла», якщо можна так сказати про її двадцятип'ятирічний вік, виросла не в якомусь там громадському значенні чи в своїй роботі — зовні наче нічого не змінилось: лишалася вона так, як і була, скромною дружиною російського художника-стипендіата академії, надісланого до Італії, турбувалася віддано про сім'ю, намагалася працювати сама. Поки що їй не дуже в цьому щастило. Можливо, все-таки бракувало певного літературного таланту, а самого бажання, любові до літературної праці і старанності було замало. В неї відсутня була та пробивна сила, напористість, якими більшість журналістів, навіть і не талановитих,

випиналися наперед. Але Олександра Миколаївна виросла якось внутрішньо, в самостійності своєї думки, свого власного ставлення до всіх явищ життя, в своїй непохитності переконань. Це відчували всі, хто стрічався з нею, і всіх дивувало це в напрочуд гарній, тендітній і дуже лагідній і чулій жінці. Оця чулість, небагатослівна та діяльна, і була спроможна на чудеса, і чутки про надзвичайну російську красуню докотилися до самого Гарібальді, і саме до неї Гарібальді звернувся у небезпечному, скрутному випадку.

Та про це пізніше.

Повстання за повстанням. «Рим або смерть» — вимальовано, вишито, викарбувано кров'ю на знаменах гарібальдійців. Осінь 1867 року. У загони повстанців продерлися шпигуни, зрадники. Поразка під Ментаною.

Опівночі вузькими римськими вуличками, наче коридорчиками між високими домами, потяглися вози з пораненими. Полоненими пораненими. Їх розміщують, вірніше зашттовкують абиак у найгірші госпіталі при різних монастирях, у яких більшість лікарів, вірніше коновалів, не дуже замислюються над діагнозами та лікуванням. У лікуванні найактивнішу участь беруть отці-езуїти. Крім того, що вони сповідають перед операціями, вони й присутні на самих операціях — численних ампутаціях ніг та рук.

Коли б хто мав можливість підрахувати, та й без підрахунку сторонній людині впадає в око, що частіше та найшвидше після операцій умирають ті, хто відмовився від сповіді і взагалі не покався в злочині проти папи та святої церкви.

Але «сторонніх» людей тут майже нема. Треба пройти і подолати багато перешкод, щоб дістати дозвіл ходити за пораненими.

Просто дивно, як домоглася цього синьоока ласкава російська синьйора. І, звичайно, вона з жахом побачила й зрозуміла методи лікування в брудному, занедбаному, переповненому пораненими госпіталі Святого Онопрія.

Її привів сюди знайомий багатьом росіянам італійський лікар, коли почув її бажання хоч чимось допомогти нещасним пораненим гарібальдійцям. Сам лікар Чезаре, родом з Неаполя, працював у госпіталі Святої

Агати, але ж синьйора Якобі спитала — де найважче, де потрібна допомога, де вона дійсно зможе бути корисною.

Першої ночі в госпіталі Святого Онопрія для пораних не було не тільки ліжок, а навіть соломи на підлозі. Їх клали будь-як, трохи не один на одного. Єдиний догляд — варта на дверях. Навіть на стогін: «Пити» — сторожа з папських стрільців відповідала «Вранці!»

Наступав ранок. Лікарям навіть важко було ходити по підлозі, стільки було крові. Черевики ляпали, як у калюжах. Принесли, нарешті, якісь старі ліжка, мішки з соломою, замість тюфяків.

Коли вперше Шура увійшла в «палату», вона збрала всі сили, щоб не зойкнути, не крикнути, не задихнутися... Але вона якомога спокійніше спитала у служки, де дістати води, глечик, миску, сама наточила води на подвір'ї з стінного фонтанчика під статуєю якогось святого і стала умивати лежачих хворих. Побачивши, як вона впевнено діє, персонал трохи підтягнувся. Гарна синьйора розмовляла по-французьки і по-італійськи. Лікарі знали, що вона має дозвіл-перепустку від якогось закордонного комітету допомоги. Вона не турбувала пораних ні зайвими запитаннями, ні розмовами, а втім, кожному з них ставало легше від приторку її ніжної, але вправної руки.

Відвернувшись до стіни, лежав молодий чоловік з рудуватою борідкою, він був поранений у руку. На невеличкому столику коло ліжка, — уже внесли сюди два чи три, — вона помітила кілька номерів англійської газети «Times» та путівник Бедекера у червоній обкладинці. Хто тільки з мандруючих по Європі не поспішав одразу придбати такі томики! З пораним розмовляв по-англійськи протестантський пастор, але поранений не повертався від стіни, хоча щось тихо відповідав.

Коли пастор відійшов від ліжка, Шура пошепки спитала його:

— Хто цей поранений?

— Це Артур Бенні, англійський підданий, тому мене пустили до нього.

Шура швидко підбігла до ліжка Бенні і, схопивши його ліву здорову руку, потиснула її.

— Здрастуйте! Я добре знайома з вашим братом Карлом. Ми часто стрічалися з ним у наших спільних друзів. Скажіть, що вам треба? Я постараюся зробити все, що зможу.

Хворий, який ще мить тому наче вже мирився з найгіршим і навіть думав, що краще вже смерть, небуття, ніж цей біль, цей жах, що оточував його, почувши привітні слова, такі несподівані тут, враз повернувся до життя. Шура вмила його, напоїла чаєм, підходила до нього кожну вільну від догляду за іншими хвилинку, і він усе розповів Шурі, він говорив з нею по-російськи, і, видно, це йому було насолодою.

— Оці ще росіяни, лізуть не в свої справи,— буркали в коридорі лікарі, але чомусь здавалося, що синьйора з якогось знатного і багатого роду, інакше не трималася б вона так спокійно і незалежно.

Шура дізналася, що Бенні приїхав кореспондентом англійської газети. З Росії його було вислано, і він жив останній час у Швейцарії. Він потрапив у загі гарібальдійців і взяв участь у сутичці з папським військом під Ментаною. Командира одного з полків було забито.

— І тоді Менотті, син Гарібальді, сказав, щоб я узяв командування! — очі Артура спалахнули — чи від рани, чи від спогаду. Шура поклала заспокоююче йому руку на плече. — Я прийняв командування, хоч ніколи не був військовим, та я знаю, моя рішучість замінила б усе. На жаль, мене поранили, і ось я тут, і я певен, що тут я помру.

— Що ви! У вас зовсім не страшна рана,— заперчила Шура.

— О, тут помирають не від ран, а від лікування. Коли б мене перевели кудись в інше місце — може, я б видужав, але навіть просити про це незручно, адже, гляньте, є багато значно важче поранилих, ніж я.

— Та знаєте,— збагнула вмить Шура,— про вас легше попросити — адже ви кореспондент. Я спробую.

Він трохи ніяково сказав їй:

— Дайте телеграму в Швейцарію за цією адресою, що я живий.

З трудом, лівою рукою він надряпав на клаптику паперу адресу, ім'я і прізвище адресата. Ім'я і прізви-

ще російські, ім'я і прізвище жіночі. Шура не розпитувала нічого.

— Як приємно, що з вами можна говорити російською мовою,— прошепотів Артур.— Може, кому й дивно, я — англійський підданий, але ж я росіянин...

— Не говоріть багато, заспокойтеся, засніть. Я завтра прийду.

Вона була певна — коли б можна було взяти його додому, до себе, або до когось із знайомих, вона швидко виходила б його, лікар Чезаре допоміг би їй. Але взяти з госпіталю ніхто не дозволив би, до росіян почали ставитися взагалі в Римі упереджено. Та й куди б вона могла його взяти? Валерій Іванович і так сердиться за ці її клопоти. Може, лікар Чезаре допоможе перевести Бенні в госпіталь Святої Агати, де працює сам? Цей «загадковий» Артур Бенні! Так про нього казали в салоні Саллас у Парижі, коли він після близького знайомства з Герценом поїхав до Петербурга з якимось купцем, що обіцяв дати кошти на пропаганду, а в дійсності покинув Бенні, лише переїхали кордон. У Петербурзі Артура заарештували. Марія Олександрівна Маркович розповідала Шурі, що бігала заспокоювати його матір, стареньку, дуже порядну жінку. Батько його був пастором у невеличкому польському містечку, де й минуло дитинство Артура, Карла та їхньої сестрички. Уся сім'я була дуже порядна, культурна, освічена. Батьки дбали про освіту дітей, навчили їх кільком мовам. Оце мішане походження, досконале володіння різними мовами дало підстави кинути на Артура з провокаційною метою тінь підозри — то тут, то там пустити плітки, що він агент III відділу, шпигун. А він усією своєю романтичною душею прагнув узяти участь у справжній боротьбі, наївно довірявся різним людям і найменше думав і дбав про себе.

Карлові було краще — він одразу вирішив стати медиком і будь-що здобути ґрунтовну медичну освіту.

Один із споконвічних єзуїтських прийомів боротьби — саме на відданих чесних людей кинути підозру, посіяти розбрат, недовір'я серед товаришів. Хіба не хотіли кинути підозру навіть на таку постать, як Бакунін? Хай у революційному середовищі не погоджувалися з його анархістськими теоріями, з методами

його боротьби, але людину, яка сиділа прикута ланцюгом до стіни в австрійській в'язниці, конала в Петропавловській фортеці, у Шліссельбургу — оголосити агентом III відділу! Але ж то був Бакунін! За нього підняв голос і добре вилаяв наклепників Герцен!

А Карл, тверезий медик Карл скаржився Марії в Парижі, що на його романтичному старшому братові весь час тяжить цей незрозумілий наклеп, хоч і Герцен, і Тургенєв добре ставляться до нього і не вірять цьому, але досі не заступилися вголос.

Олександра Миколаївна якось одразу відчула, що це за людина, і поспішила до лікаря Чезаре.

— Ви гадаєте, в госпіталі Агати пораненим краще? — з іронічною посмішкою спитав її лікар. — Звичайно, я потурбуюсь, щоб його взяли туди і помістили хоча б у малесеньку, але окрему палату. У них є такі чернецькі келії, перетворені на госпітальні палати. Але ж лікування... Недарма хворі бояться не ран, а лікування...

Попи-єзуїти нищпорили по всіх палатах, в операційних, надто настирливо вмовляли прийняти святе причастя... У госпіталі стали приходити жінки з простого народу, після їхнього крику та гвалту їм дали на це дозвіл, і Шура раділа, що це не дами-патронеси, а прості жінки Рима.

Якось Шура з допомогою цих жінок вивела поранених, що могли рухатися, у малесенький внутрішній дворик трохи подихати чистим повітрям. Дивно, що в палатах не задихалися до кінця! Людина таки живуча. На стіну, що відмежовувала госпіталь від єзуїтської колегії, вилізли хлопчиська — учні колегії, майбутні священнослужителі. Вони вигукували різні непристойності, плювали в хворих.

— Свята Мадонна! — сплеснула руками одна з італійських жінок. — Що вони блудять своїми дурними язиками! Синьйоро, не слухайте їх! Це не святі хлопчики, які служитимуть у церкві, а маленькі дияволята! Замокніть!

— Аякже! Ми скажемо фра Бартоломео! Ми скажемо фра Себастьяно, а вони самі навчали, що кожен плювок у обличчя бунтівникові дарує нам милість на тому світі! А ви їм допомагаєте, і ви шкварчатимете на сковорідках, ха-ха-ха! — загорлали хлопчиська.

— А з тітки Терези натопиться сала на всеньке пекло! Ха-ха!

Тереза, дебела, нівроку, літня італійка, вже настроїлася відповісти належним тоном з не менш мальовничими образами, та Шура смикнула її за рукав.

— Прошу вас, не звертайте на них уваги, бо це лише погіршить долю наших хворих, — шепнула вона, а в голові майнуло: «Не відають-бо, що творять» — невже так буде у всі віки!? Ці поранені «бунтівники» лишили своїх дітей, тепло рідної хати за те, щоб здобути кращу долю рідному народові, і от що мають! А «христове воїнство» виховує змалку для себе достойну зміну.

Та про що вона дізналася пізніше — зовсім приголомшило її. Деякі лікарі, запроданці папському урядові, робили операції отруєними інструментами. Може, Тереза помилилася? Ні, вона присягалася в тому, ця проста щира жінка, і дійсно, Олександра Миколаївна помітила, що після операції лікаря Танчіні за один-два дні у хворого починалася гангрена і хворий помирав. Невже й Артурові зробили таку операцію? Спочатку Артур був певний, що можна обійтися без ампутації руки, рана була не з страшних, та поки Шура не почала сама ходити за ним, він був залишений напризволяще, і рана почала загнивати. Йому ставало гірше й гірше. І, як на біду, Шура ніде не могла знайти лікаря Чезаре, худенького моторного стари ганчика, — він чомусь ці дні не приходив до госпіталю. Вона кинулася до одного знайомого лікаря-англійця, щоб той подивився Артура, і, коли треба, умовив на операцію, і сам зробив би йому. Лікар погодився. Відповідь його Шурі була безнадійна: «Тепер і ампутація вже не врятує, і краще не робити». Та тільки він пішов разом із Шурою, Артура винесли в операційну і зробили ампутацію руки.

Шуру кілька днів до нього не пускали, а коли пустили, вона його не пізнала. Їй здалося — перед нею лежить мрець.

Але Артур був ще живий.

— Візьміть мої книги й щоденник, коли я помру. І дайте телеграму в Швейцарію, сьогодні ж. Хай швидше приїде. Може, я ще встигну побачити... — і раптом сказав зовсім слабким голосом те саме, що й

тоді, коли вперше побачив її: — Який я радий, що можу розмовляти з вами по-російськи. Якщо я видужаю, я все ж таки повернуся в Росію...

Він не видужав. Дівчина, яку він любив, не встигла приїхати. Приїхала лише другого дня після того, як він помер на руках у Олександри Миколаївни Якобі.

Потім Шура дізналася, що це була одна з учасниць відомої недовговічної Знаменської комуни, яку невдало організував Василь Слепцов у Петербурзі, а тепер ця дівчина вчилася в Швейцарії. Обидві, вона і Шура, плакали, ховаючи Артура, і накидали в могилу, за італійським звичаєм, червоних і білих квітів...

І скільки ще молодих і одчайдушних померло тоді на руках у Шури, скільком казала вона ласкаві заспокоюючі слова, записувала адреси рідних...

Валерій Іванович супився дужче й дужче, та вона намагалася не звертати уваги. Хіба могла вона тепер лишатися байдужою, доторкнувшись до цього страшного світу крові, облуди, злочину?

Її вже стали вважати настільки «своею» серед гарібальдійців та співчуваючих їм, що раптом звернулися з неймовірною проською. До неї прийшла німецька письменниця Шварц і передала лист від Гарібальді. Вона сказала, що з Гарібальді бачився нещодавно один лікар (Чезаре! — одразу майнуло в голові Олександри Миколаївни, — так от де він пропадав, а я не могла його знайти!), і цей лікар, — вела далі нова знайома, — розповів про неї, синьйору Якобі, як про надзвичайно сміливу і розумну жінку, а саме така зараз може допомогти в одній важливій невідкладній справі. Вона не додала, що лікар ще змалював її, як надзвичайну красуню, а це також мало велике значення!

Під Ментаною був взятий у полон ад'ютант Гарібальді Луїджі Кастеллаццо, зараз він ув'язнений у найстрашнішій в'язниці Рима, ще страшнішій за в'язницю Святого Ангела. Він напередодні страти. Він повинен втекти. У листі до Шури була вкладена крихітна записочка до Кастеллаццо з планом втечі. Шуру просили добитися побачення з Кастеллаццо й передати записочку.

Шура погодилася...

...До коменданта фортеці підійшла чарівна юна жінка під чорною мережаною косинкою і, ламаючи руки,

благала дозволити їй востаннє, на одну малісіньку хвилинку, побачити нареченого — Луїджі Кастеллаццо. Сльози текли з синіх великих очей, але не псували прекрасне обличчя — воно здавалося від них ще чарівнішим.

— Синьоре! Одну хвилинку! Тільки глянути на нього! Мені нема діла до його злочинів! Я відмолю потім його гріхи! Але мушу його побачити! Невже ви нікого не кохали? Невже ви відмовите бідній, нещасній дівчині в такій маленькій, невинній справі — перед стратою востаннє побачити коханого!

Комендант не відмовив. Він гукнув, щоб цього бандита Кастеллаццо вивели з камери до приміщення вартових, і повів Шуру гвинтовими сходами вниз. Шура тремтіла. Вона ж ніколи не бачила цього Кастеллаццо! Він сам може необережним словом, рухом, зіпсувати все, і загине сам, і її ніколи не випустять з цієї фортеці.

Тільки рипнули двері і в них з'явилася висока поstatt з кайданами на ногах, з обличчям ще молодим, може, й гарним, але таким спотвореним зараз, заюшеним кров'ю, як Шура кинулась до нього на шию з несамовитим криком:

— Коханий! Я бачу тебе! Я люблю тебе! Я навіки твоя наречена і без тебе я стану нареченою тільки Христа! Я не зраджу тебе! Я піду в монастир!

Вона душила його в обіймах — навіть вартові ніяково відвернулися на мить. Цієї миті було досить, щоб Кастеллаццо раптом відчув за пазухою кульку з паперу. Він мовчав. Спантичений несподіваним побаченням з незнайомою «нареченою», він враз збагнув усе, коли відчув на грудях папірець. І хоча «наречена» нестримно цілувала його, він сам не насмілювався поцілувати цю красуню в обличчя і тільки вкрив поцілунками її руки.

— Ну, досить, досить! — буркнув комендант.

— Дякую! Дякую, синьйоре! Хай береже вас свята мадонна! У своїх молитвах я завжди поминатиму вас! — Шура легко на мить опустила навколішки, склавши руки, як католичка, і, враз так само легко й нечутно схопившись, пішла, боячися обернутися і на «нареченого», і на коменданта.

Комендант, насупившись, поспішав за нею до самої брами фортеці. В думках він лаяв в'язня — маючи таку красуню наречену, злигатися з бандюгами! От бідолага, біжить тепер, захлинається від сліз, слова вимовити не може, піде-таки, чого доброго, здуру в монастир!

Нарешті вона за брамою фортеці. Швидше, швидше звідси! Невже вона наважилася сама увійти туди, спуститися в підземелля, розіграти таку сцену? Чи це їй приснилося?

Опинившись за брамою, вона ледь стримала себе, щоб не кинутися бігти, бігти, бігти...

Вночі Кастеллаццо втік... Шура більше ніколи не бачила свого «коханого нареченого». З Гарібальді, який був у захопленні від подвигу російської синьйори, вона познайомилася особисто лише у тисяча вісімсот сімдесят другому році. Олександра Миколаївна гостювала у нього цілий тиждень на Капрері, і вони розсталися друзями. Гарібальді подарував їй свій портрет з автографом і потім, уже в Росію, писав їй...

То було вже потім...

Поки що вона, як і раніше, ходила в госпіталь, збирала серед знайомих для поранених кошти, харчі, корпію, записувала, що можливо, коротенько в щоденник, писала статті і чекала нетерпляче відповіді Некрасова — чи надрукують десь у російських журналах. Їй хотілося писати, а крім того, дуже потрібні були гроші. Про побачення з Кастеллаццо чоловік поки що нічого не знав. Нічого довго не знала і її паризька подруга — Марія Олександрівна.

13.

Усі бачать,
Як сирота скаче,
А ніхто не відає,
Де вона обідає...
Народна пісня

Марія знала й інший кінець цього прислів'ячка: «А ніхто не бачить, як вона плаче»...

«Ніхто й не побачить...» — думала Марія.

Звичайно, вона не «скакала», але всі бачили завжди ділову, енергійну, самостійну жінку, до того ж часто оточену молодими літераторами. Це теж була цікава

тема для розмов, як взагалі постать письменниці Марка Вовчка, що повернулася нарешті з-за кордону, і не тільки «молоді» літератори прагнули потрапити в її оточення, а хто не потрапляв, той уже намагався «віддячити» як міг. До одних з таких належав і критик Скабичевський.

— Правду кажучи, — не раз казав він з усмішечкою колегам, — я не розумію, що ви знаходите у цій літній матроні гарного, хіба що її волохаті брови? А в неї на побігеньках цілий штат! Той булочки від Єлісеева, той коректуру несе, той якісь книги шукає...

— Уже й «літня»! — засміявся приятель Писарєва Кутейников. — Яка ж то «літня», коли їй лише тридцять чотири роки, а виглядає вона, слово честі, років на десять молодшою! І погодьтеся — рідко зустрінеш таку розумну жінку!

— Уміє просто кожного оплести з усіх боків неперевершеним мереживом лестощів та уваги! А що нашому брату-літератору треба — щоб слухали його писанину й мліли, — не здавався Скабичевський. — Я не відмовляю їй самій у таланті, а проте це скороминучий успіх! Коли б не Тургенєв, який переказав її, та не Добролюбов, який присвятив їй цілу статтю, — вона б і того не мала. Та ще мав значення політичний напрям! Її оповідання задовольняли злобу дня, і тому здебільшого критики крізь пальці дивилися на слабкі сторони її творів. А побуту вона не знає, замість реальних фарб — запозичення з народних пісень та сентиментальність...

— Ну, це ви вже хватонули! У редакції «Русского слова» був її роман «Записки дядька». На жаль, духовна цензура ніяк не пропускає, ще з Парижа його надіслала. Хто читав, усі кажуть: важко навіть повірити, що написала жінка, та ще з освіченої дворянської родини — таке знання побуту сільського попівства! Може, врешті дозвільять надрукувати! Кажуть, такого вражаючого роману, антиклерикального, у нас ще ніколи не було!

— Дай боже нашому теляті вовка з'їсти! Якщо й є в неї талант, — я, власне, цього не заперечую, — то більше суб'єктивний, ліричний. Ну, звичайно, її творам не можна відмовити, що вони просякнуті гуманним,

демократичним духом, — поблажливо мовив Скабичевський. — Побачимо! Поки що я бачу почт молодиків та бідолагу Писарева.

— Її чарівливість дорожча за будь-яку звичайну так звану красоту, я б з охотою сам належав до її почту, — пожартував хтось. — А її сердечність до людей! Та, кажуть, і до вашої родини вона виявила багато чуйності!

Скабичевський почервонів. Ніде правди діти — Марія Олександрівна дуже чуйно поставилася до його старшої «незаконної» дочки й не тільки допомогла «законно» удочерити, бо та народилася до шлюбу, а дуже тепло поставилася до дівчинки, яка деякий час навіть пожила в неї.

— Та, певне, ви самі одержали від неї одкоша! — засміявся Кутейников.

Хіба один Скабичевський мстився і в поговорах, і в критичних статтях? Марія намагалася не звертати на це уваги. У неї були вищі судді. І сама вона була собі суворим суддею в роботі. А щодо життя — як усі помилялися!

Є зовнішнє життя письменника, яке всі бачать: він пише — значить, «працює». І навіть близькі не розуміють, що то вже останній етап, коли сидить і пише. Уважні рідні тоді шикають на дітей, на сторонніх: тихше, не заважайте, бачите — працює!

Але ж найважливіший той час, коли він, з погляду інших, «нічого не робить». Якщо це чоловік — лежить і палить цигарку за цигаркою, а дружина й теща нервують: грошей на базар нема, а він і не сяде за стіл!

Для жінки ще гірше: «Стільки роботи в домі, а вона все закинула! І хоч би писала, а то ж нічогісінько не робить — пішла собі гуляти! Або теж лежить та читає якийсь роман, ще й драгується, коли до неї з якимось питанням звернешся, наче роботу переб'єш!»

Але навіть і ті, хто розуміє цю найважчу роботу думки, перевтілення в інше життя, зосередження, виключення від оточуючого, — не завжди знають, що етапи життя відзначаються зовсім іншими датами, а не тими зовнішніми подіями, що всі бачать.

Сама собі Марія в думках лічить: «Це ж було тоді, коли я почала «Дячка». Це тоді, коли я писала «Живу душу»...»

Навіть найближчі приятельки, можливо, дивуються: поховала Сашу, помер чоловік, і завела новий роман із своїм кузеном — навіть молодшим за себе! Швидко ж вона «відійшла»!

А «відійшла» вона лише тоді, коли знову відчула спроможність перевтілюватися. Найбільше щастя письменника — раптово зажити життям вигаданих і не вигаданих героїв.

Вона, Марія, відчула, що вона ще жива, знову живе справжнім життям письменниці, коли справді почала новий роман. Не з своїм молодшим троюрідним братом! Ні, а за своїм робочим столом.

Вона почала писати «Живу душу», і спогади юності різнобарвним натовпом наплинули на неї, але тепер усе вона бачила ніби іншими очима. Після польського повстання, після пострілу в царя Каракозова і його страти з багатьох спала маска і виявлялася справжня суть. Те, що Марія колись лише інстинктивно відчувала й від чого відверталася в тих провінційних, нібито прогресивних, «салонах», тепер постало перед нею в усій нікчемній наготі. Цілий шерег різноманітних балакунів, які вміли так красномовно виголошувати пишні фрази про вищі ідеали, прогрес, любов до народу і не хотіли поступитися найменшою дрібничкою, щоб, бува, не порушити свій комфорт, своє благополуччя. Вона тепер дужче зрозуміла, чому й Митя в усіх своїх працях підкреслює, що найбільша небезпека саме в таких «лібералах» і молоді треба йти іншим шляхом.

Багато було автобіографічного в цьому романі — її юність у тітки Мардовіної, провінційні ліберальні гуртки, шукання панночками «героїв» (а заодно й жєнихів), її власна жадаба самостійної праці, живих людей.

Так, тільки вона почала писати цей роман, як відчула, що хвиля понесла її, понесла без упину. І якось, коли вона написала про чоловіка пані Підколодної, лицемірної дамочки-позерки, як він примушений був на догоду жінці повторювати її сентенції на зразок: «Я тепер зрозумів, що таке жєнщина, що таке чесноти, свідомість власної правоти, єдина міцна підтримка у важких випробуваннях...» і раптом закінчував несподівано: «Всіх цих праведників перевішати треба», — вона, Марія, сама розсміялась: так це було

вірно підхоплено серед тої метушливої орловської юрби і тепер влучно використано!

Недарма вона колись писала Єшевському, який здивувався, звідки такі правдиві образи в її «Записках дячка»: «Адже я знала колись цих людей і спостерігала — живе враження завжди залишається у мене і не вмирає».

Коли вона розсміялася, пишучи тепер у романі ці рядки, Митя здивовано підвів голову — він ще її не бачив такою жвавою, веселою.

— Почекай, я допишу цей розділ і почитаю тобі, обов'язково почитаю.

Вона вже жила в цьому романі, вже заграли деталі побуту, вона всміхалася, тішилася, пишучи про кота Друга, який: «...проживши вік не без помилок, відчував на собі наче гніт суворої і невмолимої добродішності, що просякала собою весь дім (тих же Підколотних), і пирхав, наче хотів сказати: — Ну, добровільно мене сюди не заманиш ніякими мишами на світі».

Вона любила отак пожартувати, веселими і смішними деталями додати жвавого колориту всій картині. А які соковиті й зовсім живі вийшли розвінчані герої — Павло Іванович, Квач, Бурнашов і «дівчинатитан» Агнеса!

Це зовсім не були фотографічні портрети якихось певних людей, зовсім ні! Різні рисочки спливали в пам'яті — в одних виразніші, в інших блідіші, але перед нею вже метушилися створені живі люди — звичайно, не «живі» у вищому розумінні слова. Її Маша — «жива душа» — саме шукала живої людини. І от поки що саме задумана «жива» людина не виходила дуже живою! Вона розуміла: Загайного треба показати в діяльності, в роботі, — та про це ж можна писати лише натяками! І перо вже не бігло жваво, вона наче підтягала образ до певної накресленої схеми. Адже полюбила Загайного її героїня — Маша, бо відчула в ньому нову людину. В чому ж саме? З чого це видно?

Вона замислювалася, починала новий аркуш, але не писала, вставала з-за столу, виходила з кімнати, вигадувала якісь справи, йшла з дому.

Якось вона повернулася пізно увечері. Наталя Федорівна відчинила двері, вона тихенько зайшла до кім-

нати, де працював Митя. Він так захопився своїм рукописом, що не почув її кроків.

Вона дивилася на схилену голову над столом, заваленим книгами й паперами, обличчя його було втомлене, зблідле, але коли він глянув на неї — вона зупинилася: ніколи не бачила вона його таким — він, певне, з мить не міг збагнути, що це вона прийшла, він ще був весь у своїй праці, в полоні своїх думок, які жадав швидше викласти. Хоч обличчя було й стомлене, й зблідле, очі дивилися радісно, натхненно, і не її стосувалась ця радість. Він зробив знак, щоб вона почала, не займала його, не звертала уваги, і рука не кидала писати, а очі знову звернулися до паперу.

Марія раптом подумала, що отак і її Загайний весь віддавався роботі — і одразу вся картина постала перед нею: Маша тікає з гомінкого балу. Світлої липневої ночі вона мимоволі поспішає на околицю міста, за річку, підходить до халупки, де живе Загайний, жалюгідної міщанської хатинки, і в освітлене свічкою вікно бачить за столом Загайного... і розуміє, що ніякі мрії про «щастя» — спокійне, забезпечене, — ніщо перед цим втомленим блідим обличчям людини, що вся віддалася роботі: в цьому щастя, життя і сила!

«Милий мій Митя, — подумала Марія, — я тобі присвячу цей роман, тільки б він вийшов у мене, як я загадала. Я так хочу, щоб він сподобався тобі».

Потім вона читала йому окремі розділи, і він теж сміявся над дотепними малюнками, був задоволений з характеристики розвінчаних героїв і майже закричав, коли дійшло до «дівчини-титана»:

— Машенько! До чого ж ти перевернула моїх «титанів»? Ти ж сама казала, що я так влучно й цікаво написав у своїй статті про Гейне про титанів думки й титанів почуття!

— Надзвичайно влучно й цікаво! Тому я й замислилась над цим! І мені заманулося показати, як пародійно відбиваються блискучі ідеї у самозакоханих і холодних егоїстів.

— Ти їх просто чудесно змалювала! А признайся, кого ти мала на увазі, коли писала про дівчаток?

— Ти звернув на них увагу? Багатьох, а зокрема обох Кать — твою молодшу сестру й мою орловську племінницю, коло якої я була гувернанткою. Мені

завжди цікаво писати про дітей, підлітків, особливо дівчаток. Я хочу, щоб у них у всіх, ти розумієш, було зовсім інше життя!

Ім обом здавалося — можна, можна наблизити ще інше життя, хоч важко було уявити, яким же воно буде. Одне було для обох ясно, — всі повинні й зможуть працювати, і праця буде не ярмом, а радістю. Про це вони писали обоє, звичайно, по-різному, він — у своїх статтях, вона — в своїх художніх творах.

— Як це добре у тебе сказано: хай на небі, чи де там, спокій, але діяльність, але любов, але головне життя — це ж на землі!

14.

Богдась! От хто був закоханий у Митю! Він дивився на Митю наче широко розкритими очима і намагався йому наслідувати. Ніхто, ніхто в житті не подобався йому так з чоловіків, як Митя. Скільки маминих друзів і знайомих бувало в них у Парижі, і він багатьох із них любив, до більшості ставився приязно, але в Митю він був просто закоханий, хоча той нічого не робив, щоб привернути це хлоп'яче серце.

До «мсьє Пассека» — Олександра Вадимовича (він змалку звик звати його «мсьє Пассек») — Богдась ставився якось поблажливо, від нього Богданові не було ніяких прикроців або неприємностей. Навпаки, Богдась був певний, що нічого такого від Олександра Вадимовича неможливо й чекати. Коли Богдась підріс, він зрозумів, що це не тому, що він, Богдась, так уже подобається мсьє Пассеку, а тому, що той хоче в усьому догодити мамі, і Богдась навіть відчував підсвідому якусь силу й владу, бо він завжди був непохитно свіконаний, що для мамі він — найголовніша істота в світі, навіть коли мама не з ним. Коли мама жартома казала про нього «мій тиран», «я його раба», — і навіть писала так у листах до нього, — Богдась знав, що це не лише жарт. Зі свого боку Богдась також, щоб догодити мамі, був завжди з Олександром Вадимовичем чемний і досить витриманий, інстинктивно він відчу-

вав, що так потрібно для всіх, своїх і сторонніх. Ніколи ні з ким, навіть з бабусею він не говорив про маму і Сашу. Діти часто бувають далеко замкненіші й витриманіші в таких складних сімейних ситуаціях, ніж гадають дорослі! Але особливо близьких взаємин з Олександром Вадимовичем не було. Ні в чому він не правив для Богдася за ідеал чоловіка, особливо останнім часом, коли став так часто хворіти.

Богдасеві було більше шкода мамі — весь час вона з ним, стільки віддає часу й сил. По натурі добрий, Богдась завжди допомагав, коли про це просила мама, але своєї ініціативи коло хворого не виявляв. Йому дужче подобалися і Карл Бенні, і його вчитель Олександр Сахновський, а потім Волков і галасливий Тедзик. Але ж у нього, Богдася, були вже свої власні приятелі-ровесники, свої хлоп'ячі інтереси, і його все менше цікавило і обходило життя дорослих у будинку в Нельї.

У родичів на Орловщині — і в місті, й на селі — він відчув себе дорослою людиною. У всякому разі, намагався так поводитися. Всіх родичів одразу причарував юний парижанин. Колись, давно, коли він приїздив із мамою з Немирова, усіх дивувала його українська мова, українські пісні і як — Марія писала про це Опанасові — він «навертав одпалих українців». А тепер так само дивувалися з його блискучої паризької вимови, вільних, але в межах чемності, манер; усе його поводження таке несхоже на поводження дикуватих поміщицьких синків-гімназистів. Усіх вражала його обізнаність у різних міжнародних політичних подіях — адже скільки він наслухався розмов дорослих і про Гарібальді, і про Наполеона III і тепер з апломбом розповідав провінційним тітонькам та кузинам! Ніхто не спиняв його втручання в розмови старших, і нікого не дратував його апломб, з яким удома, по правді, він ніколи не розмовляв! До того ж хлопець був гарний, веселий, добродушний. Це все привертало до нього, вносило пошвавлення в провінційне життя родичів, і єдине, що його інколи ображало, так це те, що мамині тітки — а, значить, його бабусі — та й рідна бабуся не цілком і не завжди вважали його дорослою самостійно мислячою людиною, хоча йому вже минав п'ятнадцятий рік!

Це виявлялося в турботах і піклуванні, щоб він не застудився, не «перекупався» і т. ін.

У родичів на Орловщині він швидко забув останній сумний час у Парижі, смерть Саші, тим більше, що це трапилось не на його очах, а в Ніцці. Він, по правді, не дуже переживав і смерть батька, бо відвик від нього. Останні роки хлопець був трохи ображений після того, як одержав від батька листа, в якому Опанас Васильович перераховував усі свої витрати, свої борги й пояснював, чому не надсилає йому грошей. Власне, мама дуже часто при ньому і навіть з ним підраховувала свої «достатки» і навіть радилися разом, як можна «викрутитися» з скрутного становища, і разом накреслювали плани економії в побуті, які, правда, рідко втримували, тільки-но гроші з'являлися, але ж з мамою усе було разом і спільне, і мама добре розуміла, коли й що потрібно Богданові, щоб не похитнувся його авторитет і певне «гепоттее» * серед хлопців! А от лист батька був у чомусь образливий для нього. Мама теж була ображена, з Богдасем вона не говорила про це, але він почув, як вона сказала бабусі: «Я гадала, що коли людина знає, що в неї росте його дитина, то дитина, син, мусить знати, що батько турбується про нього. Богдась слова лихого чи недоброго не чув від мене про батька і ніколи не почує, але коли Опанас Васильович через свою нову сім'ю вважає неможливим для себе давати на його освіту — я ніколи вдруге не нагадаю йому про це. Я сама вирощу свого сина».

Друга сім'я! Богдась нічого не спитав ані маму, ані бабусю: і ніяково, і якось страшно було розпитувати, саме — страшно. Не кажуть самі — значить, не можна про це говорити. Про «другу сім'ю» він почув і від цікавих до всього родичів у Орлі. Голосним шепотом, прозорими натяками говорили про якусь співачку, про маленьких дітей, співчутливо поглядаючи на Богдана. Щоб він говорив про батька й маму з родичами?! Та нізащо в світі! Мама була для нього непорівнянною ні з ким! Хіба хоч одна жінка була схожа на неї?

Мама, відправляючи його в Орел, казала, що неодмінно йому треба поїхати побачитися з батьком, і він збирався. Мама нічого не казала про «другу сім'ю»,

* Добре ім'я (франц.).

і він якось забув про це. Та от надійшов лист про хворобу батька, і тітоньки-бабусі завоктали навколо нього: «Бідний хлопець, йому треба хоч би попрощатися з батьком!» І всі хором виспівували, який батько був хороший, майже святий, і в усьому відчувалася догана мамі, але від'їзд ніяк не влаштувався, і поки його збирали — батько помер.

Кілька днів він намагався уникнути товариства, бо вже родичі з їхніми зойками та співчуттям ставали нестерпні, з однією бабусею було легше, — бо вона мовчала, певне, теж ображена осудом дочки. Але потім почалися турботи про наступні іспити в гімназії, перше хлоп'яче захоплення дочкою давніх орловських приятелів мамі й батька — теж наче родичів, наступна подорож до Москви та Петербурга. Усе це віддалило смерть призабутого батька.

А в Петербурзі почалося нове життя, і в Петербурзі жив з ними Митя Писарев.

Писарев доводився йому дядьком, але чомусь так вишло, що Богдась звав його просто Митею, і не те щоб вони заприятелювали, — Митя був дуже зайнятий, але він дійсно правив для хлопця за ідеал людини й мужчини.

По-перше, він був «революціонер», адже він тільки-но вийшов з Петропавловки. По-друге, він так багато читав і знав, як ніхто з їхніх знайомих, та аж ніяк не пишався, що він такий розумний. Про все, про що хотів дізнатися Богдась, про все він міг розповісти просто і ясно. З ним було цікаво розмовляти! Шкода тільки, що йому було ніколи. По-третє, він був справжній мужчина — гарний, міцний, здоровий. Здавалося, пройти з кінця в кінець величезного Петербурга для нього — дрібниця. Він казав, що влітку вони плавати мусть з Богдасем наввипередки, і Богдась мріяв про літо. Митя не казав Богдасеві, щоб той готував уроки або читав щось потрібне — просто поряд з Митею було соромно погано вчитися або щоб хтось нагадував про це. Соромно було не прочитати книги, про яку згадували в розмові. Вони були зовсім на рівних, наче брати, тільки один — старший брат, але такий славний, не гордий старший брат, хоч і найрозумніший серед усіх, хто буває у них. Дарма що молодий, але ж всі прислухаються до його слів, до його думки, навіть мама.

Богдась був усе ж таки досить дорослим для того, щоб зрозуміти, що для мами Митя не просто «брат».

Митя ніяк і не приховував, як він любить маму, але він аж ніяк не запобігав перед Богдасем. Навпаки, Богдась трошки, так ледь-ледь, запобігав перед ним, і йому здавалось, йому шкода було, що мама ставиться до Миті не так, як до Олександра Вадимовича, хоча в очах Богдася їх не можна було й порівняти! Богдасеві інколи навіть страшно ставало, що мама якась байдужа до Миті, ні, не байдужа, це було не те слово; і Богдась не міг знайти вірного слова: коли б була байдужою, вона не турбувалася б так, не радилася так про свою роботу, як ніколи не радилася з Олександром Вадимовичем, не зважала б так на його думки і навіть зауваження та заперечення, коли читала щось своє, і не любила б так сама слухати уважно-уважно все, що написав він. А втім, завжди Богдасеві було страшно, що мама раптом не захоче жити спільно з Митею, хоч про це ніколи й мови не було, що раптом вони роз'їдуться — хоча ніколи вони не сварилися. Богдасеві здавалося, що кращого за Митю не може бути, і коли вже мама, як усі жінки, хоче чи мусить, — в цьому Богдась ще не розбирався, — бути знову замужем, то тільки за Митею, тільки з Митею! Богдан уже прочитав його статтю про Базарова, «Мыслящий пролетаріат», і вирішив сам для себе: він мусить бути такою людиною, як Базаров, як сам Митя, і, звичайно, він буде революціонером!

Це було, правда, вирішено вже давно, ще в Італії, коли він був зовсім малим і гасав із римськими хлопчачками, які вигукували гасла Гарібальді й зачіпали ченців та черниць. У Парижі під впливом розповідей Сахновського, Тедзика, Павла Якобі це рішення остаточно зміцніло, йому було прикро, що мсьє Пассек, хоч і співчував їм усім, але сам зовсім не такий.

А Митя — він писав сам листівки! Він сидів у Олексіївському рavelіні, він зараз пише те, в чому глибоко переконаний, і хоче, щоб усі про це знали!

Ні, незрозуміло, чому мама ставилася до мсьє Пассека далеко ніжніше!

Багато він чого не розумів, Богдась!

Де йому було знати, що інколи вночі, дивлячися на сплячого Митю, Марія думала:

«Я хочу, щоб Богдась був схожий на нього, я хочу, щоб він був таким!...» Так вона ні про кого ніколи не думала...

Коли б ці її думки і Митя знав — яким би він був щасливим!

Але йому теж було часто страшно, що вона його покине...

А в неї цього і на думці не було... Ніколи...

Вона не про нього думала, коли писала в «Живій душі»: «А хто не знає почуття жінки, коли чуже щастя в її руках?.. Часто слова «Ви для мене все» примушують битися її серце. В кожній жінки, крім того, є віра в щось чудесне в майбутньому — і жаль, співчуття, оточуюча порожнеча, ця віра в майбутнє, самотність, надія на якесь чудо опановують нею і часто доводять до любові.

Така любов буває інколи дуже міцною і хорошою, але від неї, так би мовити, не захоплює дух, і неспокійні характери, що зазнали лише такої любові, все бентежить інколи якась підсвідома тривога, все шукають, все хвилюються...»

Ні, вона зовсім не про нього це писала, хоч такі почуття їй були знайомі. Колись. Давно. Але ж потім у неї була інша, та любов, від якої захоплювало дух!

Вона не шукатиме більше такої.

Однаково — Митя став їй уже необхідний, конче потрібний! Опорою не просто в самотньому житті, хай і самотійній жінки, а опорою в її духовному, внутрішньому, як ніхто ніколи. А разом з його незайманою, такою щирою, ясною молодого любов'ю хіба це не був несподіваний дар для неї?

Ніколи вона не зрадить його, не покине його.

Вночі вона часто дивилася на його молоде ясне обличчя і думала: «Хай буде завжди так. Разом з ним. Мені більше ніхто не потрібний. Він і Богдась. Адже ще багато життя попереду. Ми будемо разом. Хай йому буде добре зі мною».

*

На «Живій душі», романі, який вона так швидко з натхненням написала і якого чекав Некрасов для «Отечественных записок», вона поставила присвяту:

«Дмитрові Івановичу Писареву на знак глибокої пошани».

І хай всі про це знають!

*

— Бачиш? — похвалився Митя Богдану, показуючи цей напис на рукопису.

— А мені мама присвятила «Невільничку», — не поступився Богдан, — там так і надписано: «Богданові Опанасовичу Марковичу».

— Як важно! — удавано здивувався Митя.

— От хлопчиська! — знизала плечима, сміючись, Марія, але до чого їй була приємна їхня приязнь, невимушеність!

*

Ще коли вона була в Москві, у грудні шістдесят сьомого року, Митя написав їй, що з «Отечественними записками» все у Некрасова поладнано, і хоч ще стоятиме ім'я Краєвського, але перший номер шістдесят сьомого року підібрано Некрасовим з «його» матеріалів, і що: «Некрасов питав про тебе і дуже хотів, щоб ти швидше закінчила «Живу душу», яка, напевне, вся, в цілому, піде в першу книгу. Туди ж підуть вірші Некрасова й оповідання Щедрина. А мене почекають пускати, і я з свого боку схвалюю цю обережність».

Але і в першому номері все ж таки дали його роботу — без підпису, у відділі «Іноземної літератури» — поки що лише переказ романів Андре Лео. Та він уже готував для Некрасова статтю про Дідро. І його вже запросив Некрасов на обід, не просто сімейний, для розваги та відпочинку, а на «традиційний» обід, які влаштовував Некрасов, будучи редактором «Современника», і на яких спочатку розв'язували різні серйозні редакційні справи. Традиція «Современника» жила далі!

Серед колишніх соратників — тут були присутні Щедрін, Слепцов, Єлисеєв — з'явився новий — молодий Писарев, і всі розуміли, що незабаром саме він вестиме критику журналу. На цьому обіді остаточно вирішувався склад редколегії, взаємини з Краєвським, зміст перших номерів.

У якому доброму товаристві з'являлася і Марія з першого номера!

Ох, як непевне усе в світі журналістики, літератури взагалі!

От і з «Живою душею» вийшло зовсім не так гладко, як чекалося. Та господи, боже! А з чим було «гладко», з яким романом? «Записки дячка» (тепер назвала — «причетника») лежали вже не перший рік то в звичайній цензурі, то в духовній, а ще коли той самий Благовітлов збирався надрукувати їх у своєму журналі! Адже Марія надіслала цей роман ще з Парижа!

Як відчували на собі всі літератори та видавці цей бич цензури, цей страх перед розправою!

Нещодавно, коли вона була у Некрасова, в тісному колі знову заговорили про цензуру, й особливо її вразило, як Некрасов своїм глухим від хвороби горла голосом мовив:

— Сидить письменник і пише, і на кінчику пера в нього прекрасне слово, таке слово, яке вдсятеро краще за все, що він у житті написав, і раптом він боїться його написати, бо спаде йому невільно думка — а що, як увійдуть жандарми та схоплять!

— Еге ж, оце вже письменницьке ремесло, — сердито забурчав Щедрін. — Це ж не тільки мука, це ж цілісіньке душевне пекло. Крапля за краплею точиться письменницька кров, раніше ніж потрапить твір у друкарську машину. Чого тільки й зі мною не робили! І вирізали, і підрізали, і перероблювали, і в цілому твір забороняли та ще й оголошували, що я шкідливий, шкідливий, шкідливий! Я просто дивуюсь Миколі Олексійовичу — які потрібні сили, щоб витримувати бої з цензурою. Як хочете — це величезна заслуга! І знаєте, Миколо Олексійовичу, коло міцного коня і слабший потягне, отак і я подумав і погодився увійти в редколегію.

— Та, отець, таке скажете! Без вашої участі і я не потягну тепер «Отечественные записки» і не поверну їх на пляк «Современника»!

Ніхто не заплющував очі, що і для всіх спільно, і для кожного автора зокрема без перешкод, труднощів не обійдеться. Справді, наче краплю по краплі кров виточують, коли примушують викреслювати, скорочувати, перероблювати виношені, виплекані рядки!

Довелось і Марії перехвилюватися немало з «Живою душею».

В один номер роман не вклався, в цьому винний був лише розмір, але зняли присвяту, і це була перша прикрість. Не все однаково сподобалось у романі самому Некрасову, хоч він і не наполягав, щоб вона щось змінювала, та якому авторові це приємно? Проте записка від Некрасова трохи заспокоїла: «Хоч я, може, з надмірною суворістю поставився до III частини «Живої душі», тому вважаю за обов'язок сказати, що п'ять розділів четвертої частини, які я вчора прочитав, категорично і беззаперечно хороші».

Вона писала цей роман з піднесенням і любов'ю, та, як і в кожному творі, вона була незадоволена рівно всім, особливо останньою частиною, там були лише натяки на діяльність Загайного. Не могла ж вона писати напрямки про революційну організацію!

Напрямки вона написала про табір лібералів, який скочувався до одвертої реакції, і саме проти цих колоритних образів розвінчаних героїв, їхніх висловлювань, запобігання перед владою заперечив Краєвський і наполягав у листі до Некрасова, щоб викреслити ці сторінки.

Марія сиділа, насупивши свої густі темні брови.

— Некрасов пропонує мені викинути ці місця, проти яких заперечує Краєвський. Але ж у них уся сіль, весь сенс викриття цих балакунів, без цього все буде беззубо, все губить свою гостроту й спрямованість, — скаржилася вона Миті, — і правду тобі сказати, найдужче прикро мені, що зняли присвяту. Чого боятися твого імені тепер?

Їй так хотілося, щоб на романі стояла, стояла ця присвята, наче перед усім світом сказати: «Так, я поважаю його, я з ним, ми разом, у нас спільні думки, життя, праця!»

— А може, це навіть приємно, що боятися? От уже через це не варт хвилюватися, адже я-то знаю, що роман мій! А в книжці ти поновиш вилучені цензурою місця.

— Якщо цензура в книжці пропустить! Скільки вона завжди спотворює! І перед читачами ми з'являємося такими добropорядними, причесаними, спокійними...

— Або зовсім не з'являємось!

— Хочеться, щоб тебе швидше почули, а воно, написане, лежить та й лежить!

— Що ж ти робитимеш із «Живою душею»? Ти зваж, Марі, Некрасов не може відстоювати все в журналі. Ти подумай, його «Ведмеже полювання», яке так тобі подобалося, зовсім випало.

— Що робитиму? — Марія зітхнула. — Звичайно, для журналу скорочу, а в книзі спробую вставити. І присвяту. Ти не уявляєш, як мені боляче, що присвяту зняли.

— Ну, про це найменше турбуйся! — усміхнувся Митя. Їй неприємно, що зняли його ім'я. Хіба він не щасливий з самого бажання її? А щодо людей — хіба це має для нього якесь значення, справді, хай це її зовсім не турбує!

— Ну, нічого. Чого на світі не бува, аби здорова наша голова! — махнувши рукою, згадала своє улюблене прислів'я Марія, яким завжди заспокоювала себе. — Я не повинна скаржитись саме тобі, що пишеш, а все лежить, — вже лагідно мовила вона.

Хто-хто, а Митя на собі це найдужче відчував, і тим більше для критика так важливо одразу, своєчасно подати свій голос!

Вона сказала:

— Коли подумати — хто губить більше від того, що в «Деле» надрукована лише перша частина твоєї статті «Будничные стороны жизни»? Авжеж не ти, а читачі, читачі роману Достоєвського. Я певна, що саме після твоєї статті не лише я зрозуміла ще краще увесь химерний характер Раскольниковова, усю шкідливість його теорії про людей незвичайних, яким усе можна, які можуть розпоряджатися життям і кров'ю людей звичайних. Так у тебе добре написано про огиду справжніх геніїв людства до кровопролиття, до злочину.

— А як же революція? Повстання? — раптом спитав Богдась, відірвавшись від читання. Здавалося, він заглиблений був у своє і не прислухався.

— Так у Миті ж про це й було! — гаряче пояснила Марія. — Коли вже треба наважитися на криваві бої і перевороти, то лише заради поліпшення життя тисяч, під впливом захоплюючої любові до ідеї!

— Саме це й налякало цензуру. Ти ж помітила — в журналі викинуто усі важливі соціальні моменти, — нагадав Митя.

«І Благосветлов ще смів казати, що він «видохся!» — подумала Марія, але стримала себе. Навіщо тепер згадувати? Проте як можна казати «видохся»? Тільки-но вийшов новий роман Достоевського «Преступление и наказание», і Митя одразу написав такий гострий аналіз його.

А Митина стаття «Старое барство» також одразу написана після появи «1805 года» Лева Толстого. Правда, в статті лише поки що про дві постаті і не головні — молодого Ростова та Бориса Друбецького, але ж він написав, що після виходу дальших частин обов'язкового зупиниться на характерах важливіших та складніших — П'єра Безухова, князя Андрія Болконського й Наташі Ростової.

— Сказати тобі правду, я просто нетерпляче чекаю і закінчення роману, і твоїх статей з приводу нього, — вже весело мовила Марія, відкинувши свій поганий настрій і радіючи його роботі. — Ти вірно написав, що створені Толстим образи живуть своїм власним життям незалежно від намірів автора і вступають самі у безпосередні взаємини з читачами, приводять читачів до таких думок і висновків, яких, можливо, сам автор і не схвалив би!

— Я сам усіх його героїв відчув живими і, признаюся, жадаю швидше дізнатися, куди ж вони поведуть за собою графа Толстого? — засміявся Митя.

Ні, він таки добре попрацював цей рік, її Митя. А стаття про Генріха Гейне!

З приводу Гейне Марія навіть трохи образилася за критичні думки про її улюбленого поета. Для неї він був хоробрим барабанщиком у боях проти рутини, заскнілого міщанства.

— Ти ж сам казав, що він і твій улюблений, — докоряла вона йому, але Митя не здавався:

— Я не можу йому простити «попелясто-сіре вбрання рівності». Хіба він не розумів, що тисячі не повинні ходити босі та жити надголодь для того, щоб одиниці мали змогу дивитись на гарні картини, слухати гарну музику та декламувати гарні вірші!

— Але ж ти сам наводиш його слова: «Земля досить велика для того, щоб дати кожному досить місця, щоб збудувати на ньому хатинку свого щастя, ця земля може пристойно годувати нас усіх, якщо ми хочемо всі працювати і не жити за рахунок інших». Хіба чемо всі працювати і не жити за рахунок інших? Хіба це не твоє кредо, яке ти проводиш в усіх своїх працях? І ти сам казав, що тебе з юності просто п'янили чарівливість, легкість його поезії, а найдужче його дотепність, сарказм?

— І досі це діє на мене безперечно, але ж треба, щоб наша молодь, котру, як і мене, полонить це, розбиралася і в його світогляді, і в нетривких настановах.

— І не робила бога з цього безбожника? — засміялася Марія.

До Гейне незабаром повернулися знову.

— У Петербурзі має бути з'їзд природознавців! Підемо? — повідомив Митя Марію. Він завжди, а тепер особливо глибоко цікавився всіма сучасними питаннями науки, найдужче в галузі природознавства. А наука крокувала семимильними кроками вперед і вперед. Нещодавно в свою, тепер їхню спільну, бібліотеку Марія купила Сеченова «Физиологию нервной системы и физиологию органов чувств».

— Ти знаєш, ми часто стрічалися з ним у Гейдельберзі, і з іншими нашими молодими вченими — Бородіним, Менделєєвим.

— Певне, ти їх усіх побачиш на з'їзді, — навіть нотки неспокою не було в голосі Миті. І Марія так само відповіла:

— Я дуже рада цьому. Сеченов, правда, на мене дивився спідлоба своїми монгольськими очима, — Марія зобразила жартома, як суворо дивився на неї Сеченов, — а от з Бородіним ми по-справжньому приятелювали, і в Парижі стрічалися, бували у Тургенєва, і до Італії разом їздили. Між іншим, я не знала тоді, тільки Італії разом їздили. Між іншим, я не знала тоді, тільки дивувалася, як він чудово грає на роялі, — кажуть, він не лише хімік, а й відомий композитор! От дива!

Ну й що з того, що вона зустрінеється з друзями з «того» колишнього життя і вони побачать її разом з Митею? І нікому вона вже не рекомендує його — «мій кузен». Він — її чоловік, Дмитро Іванович Писарев, і вже інколи чує вона мимохідь шепіт за собою:

— Яка гарна пара!

А Сонечка, щира подруга, каже: «Ти завжди виглядала молодшою за свої роки, а зараз таки справді — ну, зовсім молода!»

Звичайно, з'їзд був великим явищем. Царювала по-жвавленість, зацікавленість. Дебати не вщухали і в кулуарах, навпаки, розгорялися ще дужче, стрічалися старі й нові друзі, люди, які стали друзями між собою ще позаочно, з праць, статей, спільних думок. Перший російський з'їзд «естествоиспытателей»!

Писарева в перерві оточила молодь — студенти університету, військово-медичної академії. Вже коли перерва закінчилася, він сів на своє місце коло Марії з задоволеним радісним обличчям.

— Марі, — шепнув він, — мене просять виступити на одному неофіційному літературному вечорі. Я дав згоду. Підеш зі мною?

— Звичайно!

— А що, як я прочитаю реферат про Генріха Гейне? Я візьму просто свою статтю!

— І саме другу частину!

Хто потрапив на той вечір, тому поталанило! Молодь раділа, що побачила на власні очі й почула свого улюбленого критика. А Митя був в ударі! Він з таким запалом прочитав свою статтю, немов мусив відповісти всім опонентам, довести всім вірність своїх думок. Марія раділа, бачачи, як слухають його, наче ковтають кожне слово.

Але й на долю Марії випала приємність, що стосувалася лише її.

До неї підвели чорнявого, ще молодого чоловіка з явно неросійським обличчям і неросійським акцентом.

— Знайомтеся, це сербський письменник, Світозар Маркович, бачите, ваш однофамілець, а це наша шановна відома письменниця Марко Вовчок — Марія Олександрівна, також Маркович!

— Не лише ваша відома — відома і в нас, і я вже знайомий з вами заочно, — вклонився Світозар Маркович, — у сербському журналі «Вила» надруковані ваші чудесні оповідання «Максим Гримач» і «Чумак» — «Кириджіа» по-нашому, і ще збираються друкувати інші! А в «Русалці», яку редагує наш знавець літера-

тури, сам письменник Новакович, друкують ваш «Викуп».

— Дякую за таку увагу та ласку! — спалахнула задоволено Марія. — А хто переклав?

— Наш письменник Радованович. При нагоді я похвалюся йому, що мав честь познайомитися з авторкою.

Значить, її твори, особливо її «Народні оповідання», линули та линули по світах, і з них люди довідувалися про Україну, український народ, пізнавали й українську письменницю. У «Česka Věsta», додатку до чеського журналу «Květy», дали замітку про Марка Вовчка, письменницю, яка добре знає прагнення і життя народу. У львівському журналі «Село» польською мовою надруковані її «Інститутка» та «Чари». У Франції в журналі доброго друга Етцеля «Magazine d'éducation et de récréation», де її ім'я стоїть на титульній сторінці серед постійних, особливо шановних співробітників, торік надрукована була «Мелася», і Етцель писав, що мріє переробити для маленьких французів одне з улюблених її оповідань — «Марусю».

А от ця сама мила її серцю «Маруся», де вкладено стільки любові до України, так схвильовано подані сторінки її бурхливої історії, — ця «Маруся» не може вийти рідною українською мовою!

Рідною мовою, яку вона чує усе менше й рідше... А коли вона знову буде там, на Україні? Здається, з смертю Опанаса Васильовича, одруженням Дорошенка — нема вже там людей, які знають її як Марусю Марковичку...

Вона й уяви не мала, як багато її знають, як автора «Інститутки», «Двох синів», невмирущих «Народних оповідань»!

І не тільки на Наддніпрянській Україні! Адже весь час друкують її у Галичині і звать її своєю «ясною зорею», що посідає славне місце після батька Тараса... Світозар Маркович разом з приємною звісткою на мить сколихнув і ці завжди бентежливі й неспокійні думки, але тільки на мить. Успіх Миті пригасив їх, і він теж був такий задоволений, почувши про пере-клад Маріїних творів сербською мовою. Бадьорі й щасливі повертались вони додому. «Аби здорова наша голова».

Роботи було невпрогорт і в неї, і в Миті. Та й Богдан був дуже зайнятий — знову іспити, іспити! А скільки у Богдана споку — тепер уже головним чином серед книжок. Чому завжди хочеться читати, коли треба вчити зовсім інше?

Старий Етцель надіслав мамі новий роман Жюль Верна — «Діти капітана Гранта». Усі твори Жюль Верна спочатку перекладав Богдан, ще французькою мовою, не чекаючи перекладу, а вже цей — «Діти капітана Гранта» — був найліпший з усіх, такий цікавий, що відірватися не можна, усі ним зачиталися. Марії треба перекладати, а в неї потихеньку взяв Богдась, а в Богдася потихеньку потягнув Митя! Від знайомих, які приходять, — просто ховають, а то обов'язково схопить чи Вірочка — сестра Миті, чи хтось із дівчат, що постійно бігають до мами, або з Митиних товаришів. Мама удавано сердиться:

— Дайте мені врешті перекласти! Я обіцяла Етцелю не затримувати з російським виданням. Жюль такий задоволений моїми перекладами, сказав, що тільки мені дає право на переклад його творів. А ти знаєш, Митюшо, — раптом весело згадує вона, — я сказала Етцелю, коли прочитала «80 тисяч верств під водою», що перші підводні човни винайшли все-таки наші запорожці! Он як! Коли вже я напишу про них усе, що давно задумано! Весь час поспішаєш, весь час підганяєш себе. Швидше! Швидше!

Швидше! Швидше! Отак наче все її життя — треба швидше щось зробити, щось улаштувати, а тоді вже почнеться справжнє...

— Та ти ж перекладаєш тільки те, що хочеш, що припало тобі до душі, — зауважив Митя.

— Звичайно! І я не нарікаю — от Жюль Верна я з захопленням перекладаю — це ж гімн людям науки, праці, винахідникам, і все це в такому напроцуд захоплюючому сюжеті. Не дивно, що ви обидва з Богдасем вириваєте одне в одного і не даєте мені перекласти.

— Та ти й сама не лягала спати, поки не прочитала до кінця, — нагадав з усмішкою Митя.

Але ж, крім власної праці, крім перекладів, було ще багато турбот з видавцями не лише про свої книги!

Минув той час, коли їй допомагали, турбувалися про її справи друзі й знайомі — одні щиро, інші — кречучи, що от треба знову морочитися з виданнями Марка Вовчка. Тепер вона сама не лише свої діла впорядковувала. Старий Етцель у Парижі дивувався і писав, що його видавництво мусить увінчати її короною за ту величезну відчутну допомогу, яку виявляє вона в організації швидкого випуску французьких видань у російських видавництвах, російською мовою, але з ілюстраціями французьких художників. Вона діє як представник його фірми! А як швидко влаштовує переклади!

— Ну, це вже не так важко тепер, — розповідаючи про лист Етцеля, мовила вона Миті, — адже стільки жінок, освічених, таких, що знають чудово мови, прагнуть зараз мати роботу, бути самостійними. От приїхала Надя Білозерська — ми з нею знову мріяли, щоб був у нас журнал.

— І ти була б редактором.

— А що ж? І була б!.. Хай це був би журнал хоча б іноземних новинок з додатком для дітей, і скільки б жінок мали роботу. І ти не смійся, що я хотіла б бути редактором такого журналу.

— Що ти, Марі, та ти впораєшся з цим краще за будь-якого чоловіка!

— Між іншим, — вела далі Марія, — хоч це зовсім не «між іншим», ти вже, певне, чув від самого Некрасова, що він і Салтиков хочуть видавати й газету, хоча б щотижневу. Безперечно, їм дозволу не дадуть, от вони й міркували, хто б міг на себе це взяти.

— Бути, так би мовити, підставною особою?

— Еге ж! Вони вирішили, що я можу подати заяву, щоб мені дозволили редагувати, а, звичайно, редагувати будуть вони — Некрасов і Салтиков. Якщо дозволять — це було б прекрасно! Я ж для них своя!

Дійсно, це було б прекрасно. Салтиков і Некрасов недарма зупинилися саме на такому рішенні — відома письменниця, цілком шанована особа і в той же час — «їхня», своя, їхнього табору! Коли б тільки не відмовили тому, що жінка!

Так, зовсім іншою вже стала Марія в роботі і справах — вона вже відчувала відповідальність не лише за

свої оповідання, романи та переклади. Постійні стосунки з гуртком Некрасова розвинули в ній відповідальність взагалі за справи літературні. От же і хворий, — аж моторошно чути його замогильний глухий голос, — і тепер цілком забезпечений Некрасов міг би собі спокійно жити, писати, полювати — а от же ні! Воює, винаходить різні засоби, деякі інколи й помилкові, та не кидає боротьби за літературу, за чесний голос російської журналістики. Таки справді — роботи невпрогорт і в неї, і в Миті, статті якого вже друкують в «Отечественных записках» з його підписом, і він уже, безперечно, стає там теж своєю людиною, а ще невтомно працює над перекладами.

Йому б треба, ой, як треба відпочити!

Ще в лютому Митя знову звернувся до петербурзького обер-поліцейстера Трепова з проханням видати йому закордонний паспорт у зв'язку з лікуванням, і знову йому відмовили.

Навесні Марія знову радилася з Сонечкою Пфоль, і обидві вони говорили з Сонеччиним чоловіком Олександром Карловичем і просили його поклопотатися про дозвіл. Олександр Карлович, знайомий з управителем III відділу Мезенцовим, нагадав про його обіцянку переглянути справу Писарева і доповісти начальнику III відділу графові Шувалову. Граф Шувалов, зовні вихований, навіть вишуканий, не те що його попередники Орлов чи Дубельт, але не менш жорстокий, ніж перший, і ще дужче лукавий, ніж другий, — «згоди на звільнення за кордон кандидата словесності Д. І. Писарева не дав».

Та Марія і тепер не склала руки — Митя мусить відпочити! А Митя казав їй:

— Мила моя Марі! Я так хочу, щоб ти відпочила! Ти зовсім себе занехаяла!

Вони обоє відкладали гроші, підраховували, що та як зможуть ще одержати, заощаджували, а потім витрачали на книги, весело дорікали в цьому одне одному і прощали одне одному! І раптом Марія принесла чудову вість.

— Хоч таку небезпечну людину, як ти, за кордон ще випустити не можна, але можна поїхати до Риги!

— Та це ж чудово! Богдане! Ми їдемо до Риги! — закричав Митя, схопивши Богдана. — Там же чудове

морське узбережжя! Мені ще Баллод, — ну да, отой самий Баллод, через якого я сів, як запевняє папа, — розповідав, які там прекрасні місця — Дуббельня, Майорі, Юрмала! Марі, це надзвичайно! Невже ми справді поїдемо і будемо вилежуватися над морем і нічогосінько не робити?

— Тільки плавати зі мною навипередки! — підхопив задоволений чи не найдужче від усіх Богдан.

— Як нічого не робити? — здивувалася Марія. — Я беру з собою Жюля Верна, саме там, над морем, я буду його з задоволенням перекладати!

— Ні, ні, ні, я нічого не дозволю тобі робити! Ти питимеш молоко глек за глеком, лежатимеш на пляжі і гулятимеш! У нас вистачить грошей на все літо! Богдане, там, напевне, є парусники, ми походимо з тобою!

— Якщо я пускатиму! — застерезливо нагадала Марія.

— Мамо, невже ти нас з Митею удвох кудись боятимешся пускати?

— Таких двох мужчин? Богдане, може, ми й маму колись візьмемо?

— Годі балачок! Швидко збиратися! Хай жоден день у нас не загине! Ой, мені ще треба забігти до Некрасова і до Єракових!

— А мені, як це не неприємно, зайти в «Дело», адже Благосветлов мені дещо винний!

Боже, які вони були щасливі! Невже вони не заробили цього відпочинку, моря, піску, сонця, сосен?

*

І море, і золотий пісок, наче оксамитний під босою ногою, і теплий від сонця, як м'який килим, і сосни збігають з піщаних пагорбів аж у саме море, і стовбури старих дерев, наче запнуті в зелений оксамит — багаторічний мох!

А сонце не палюче, як на півдні, а немов лише злегка голубить, і бентежне, неспокійне, тривожне життя відійшло кудись ген-ген далеко. Не думати ні про що, не згадувати. Отак лежати й відпочивати.

У Ризі пробули кілька днів. Це було перше «скромне» знайомство Миті майже з закордоном. Правда, центр мало різнився від Петербурга, але старовинні

вузькі вулички, гостроверхі будинки, кірхи більше нагадували Марії старовинні міста Німеччини, Бельгії. Ой! скільки вона надивилася їх за своє закордонне бродяче життя перших років на чужині!

У Ризі вони зупинилися в готелі «Франкфурт-на-Майні» в центрі міста на Олександрівській вулиці. Богдан на правах дорослого вештався сам, найбільше часу пропадав у порту, коло кораблів, пароплавів, шхун, парусників.

А Марія з Митею були вдвох. Так добре — вдвох у чужому місті, де навіть лунала чужа мова, їх ніхто не знав, вони не стрічали знайомих, а ті нові знайомі, яких розшукав Митя, одразу поставилися до них, як до подружжя, і, звичайно, аж ніяк не цікавилися їхніми взаєминами.

Нові знайомі — це були товариші Петра Баллода, про якого завжди з зітханням казала татап Варвара Дмитрівна. Митя їй поблажливо не заперечував, але ж Марії він колись докладно розповів, як усе трапилось, що Баллоду він, навпаки, вдячний, бо тоді він замислився над своєю діяльністю і хіба може колись пожаліти, що написав ту листівку проти Шедо-Феротті на захист Герцена, — а власне, як завжди в своїх працях, узявши якийсь поодинокий факт, він кинув обвинувачення усьому ладу! Хай то все було ще надто незріло, по-хлоп'ячому, але то був певний крок у його світогляді, революційному світогляді, і те, що він відсидів за це, теж для нього мало й позитивне значення. А свою «провину» він визнав лише тоді, коли дізнався, що все відомо і нікого він сам не заплутав і не виказав.

Баллод був з Риги. Митя швидко розшукав його родичів і друзів. Серед них особливо зрадив знайомству з Писаревим та Марком Вовчком прогресивний латвійський діяч — видавець Ернст Платес. Він просто загорівся бажанням перекласти латиською мовою і надрукувати в журналі «Die Libelle» («Бабка») оповідання українсько-російської письменниці.

— От хотіли з тобою лише відпочивати! Але ти така відома особа! — сміючись, зауважив Митя, коли вони лишилися вдвох з Марією.

— І він ще каже таке! — сплеснула руками Марія. — А хто вже дарує свої портрети з автографом не-

знайомим поклонницям! Дякуй долі, що я не ревнива! Ну-ну, не роби такі очі, як Богдась. Він, коли почуває, що щось може обернутися проти нього, вважає за краще самому мерщій зробити ображений вигляд! Митю-що, я жартую! Я ж пишаюся твоєю славою далеко більше, ніж ти! А цей автограф звеселив мене без краю!

А трапилось так. Напередодні від'їзду Митя завіт у редакцію. Він так сявав від щастя, що всі мимоволі усміхалися, дивлячись на нього.

— Що трапилось? Що з вами? — спитав Слєпцов.

— Завтра ми їдемо до Риги!

— Хто їде?

— Як хто? Марія Олександрівна з сином і я! Скабичевському, який був тут, хотілося кинути щось ущипливе, але навіть він відчув, як це буде недоречно і просто по-дурному. І саме в цей час до редакції зайшла якась юна дівчина і, червоніючи, простягла Миті його ж фотокартку. Де вона її дістала?

— Пробачте, будь ласка, дуже вас прошу — надпишіть своє ім'я!

Писарєв, сам трохи зніяковілий, але явно задоволений, підписав свій портрет, потиснув дівчині руку, хотів щось спитати, але дівчина почервоніла ще дужче і втекла.

Співробітники заплескали в долоні, зняли гамір:

— Браво! Дмитро Іванович в ролі славетного тенора роздає автографи захопленим поклонницям!

— А ну вас! До побачення! До осені! Статтю, яку обіцяв, надішлю своєчасно.

Дехто тиснув йому руку, дехто навіть обійняв, бажали щасливої подорожі, веселого відпочинку, давали поради й ділові, — як найдешевше і найзручніше влаштуватися на дачі, — і гумористичні — заpastися достатньою кількістю портретів для сувенірів, і в крайньому разі, коли витратять усі гроші й опиняться на міліні, можна буде продавати ці портрети!

Таким веселим Писарева бачили хіба що до арешту, а таким щасливим — ніколи!

Нові знайомі в Ризі так само, як і петербурзькі приятелі, радили найняти дачу в Дуббельні, навіть дали адреси не дуже дорогих, але цілком пристойних дачок — головне, на самому березі моря.

Завтра вони мали вже поїхати.

Митя пішов ще до Платеса. Богдан пропадав десь у порту. Марія спакувала речі й вийшла почекати Митю на повітрі. Глянула на годинник вежі — ще був час до його повернення. Можна було зайти в Домський собор, де вже були вчора з Митею, і послухати орган. Починалася вечірня відправа. Марія сіла в крісло в останніх рядах.

Залунали могутні звуки органа. Рижани запевняли, що орган цей — найбагатший у Європі, а втім, Марія вже звикла, що скрізь, де вона не мандрувала, патріоти свого міста запевняли про першість і непорівнянність своїх визначних славних пам'яток.

Та коли полинули величні звуки, — органіст виконував Баха, вона пізнала, — їй здалося, що не лише цей височезний собор, а весь світ зараз просякнутий ними, цією музикою, і чомусь згадалася Сікстинська капела і «Створення світу» — улюблена фреска на плафоні капели. Не було спогадів про минуле, ані мрій про майбутнє, але якесь відчуття фатуму, що охоплює людину, коли лунає музика, або коли стоїш на самоті на березі бурхливого моря, або опинишся серед безлюдних гір на вершечку скелі.

Їй хотілося вирватися з полону цих могутніх, наче рокованих, звуків, космічних хвиль музики, та вони оволодівали нею все дужче й дужче, наче примушували, щось наказували, кудись вабливо тягли, і вона була безсила проти них, бо в них, у цих згуках, у той же час була така велична й могутня краса великого життя і глибина якогось болю і страждання, поривань людської душі...

Боже мій! Навколо сиділи чужі люди, якісь старі жінки дивилися в молитовники, а їй здавалося — вона сама, сама, в незмірному просторі всесвіту, і їй стало моторошно, нестерпно захотілося, щоб зараз, тут, поряд, у цю мить опинився Митя, щоб вона побачила його ясне обличчя, ясне чоло, його світлі розумні добрі до неї очі, щоб відчула себе на землі, в житті, а не в безмежно холодному, неблаганному просторі.

На подив сусідок, вона раптом схопилася, не дочекавшись кінця меси, і вийшла з собору. У брамі вона зіткнулася з Митею. Вони мовчки схопились за руки й вийшли на площу.

— Я не застав тебе в готелі і чомусь вирішив, що ти саме тут. Ти ж вчора шкодувала, що не почувла органа.

— Як добре, що ти тут! — прошепотіла вона й міцніше стисла його руку.

— Як добре, що ми тут, — як завжди просто й лагідно мовив він.

*

Така земна, ясна і проста радість охопила її, коли вже вранці, на світанку, їхали в екіпажі двадцять п'ять верств наче широкою алеєю саду, тинистого парку, потім на паромі переправлялися через річку Ліелупу, — тим на паромі переправлялися через річку Ліелупу, — вони всі троє раділи й сміялись з кожної дрібниці: і з цієї назви, яку важко було вимовити, і з коней у і з цієї назви, яку важко було вимовити, і з коней у і з цієї назви, яку важко було вимовити, і з коней у чили курзал у невеличкому селищі, і все це не було схоже ні на місто, ні на село, але були і річка, і озеро, і море, море!

За адресою, даною в Ризі, вони швидко знайшли і найняли горішній поверх дачі в охайній підстаркуватій латвійки. І море було майже поряд! З балкончика його було видно! І сосни збігали до моря, не можна було розібрати, чий то шум: моря чи сосен.

Сусідні дачки були такі ж самісінькі — охайні, чистенькі, як на малюночках! І такі ж, як і їхня, привітні й охайні хазяїни, не запобігливі, а просто привітні. Неподалечку — тут усе було неподалечку — був курзал, де вечорами грала музика, інколи заходили туди і Марія з Митею, але частіше блукали над морем або над річкою, яка обрамляла Дуббельню з протилежного боку.

Якось майже вночі почувли над шаландами спів. Співали рибалки, спочиваючи навколо вогнища. Варили юшку. Марія і Митя підійшли, підісла, і то вже була така властивість Марії — навіть у незнайомій мові вона могла одразу знайти якийсь місток, легкий зв'язок. Може, тому, що підійшла, тихо підспівуючи, одразу захопивши мотив їхньої народної пісні, і сіла спокійно на борт шаланди, і підспівувала без слів далі, і ніхто не припинив пісні. На її волосся була накинута косинка, і вона не схожа була на курортних чепурних

дам. Може, в темряві її прийняли за швачку чи служницю, що приїхала з міста із своїм милим погуляти над морем?

Як там не було — вони просиділи довгенько, спочатку співаючи, потім і розмовляючи лаmanoю російською і латиською мовами — адже за кілька днів Марія вже встигла схопити звичайні звернення, привіти, запитання. Потім несподіваних прибульців пригостили надзвичайною наваристою рибальською юшкою і найсмачнішою — запевняла Марія — рибою, і гості не відмовились, а з охотою покуштували, і рибалки ще більше переконались, що це, певне, якийсь майстер та майстриня, але з чемності не розпитували. Розпрощалися по-приятельському, і рибачки запрошували прийти вдень — вони покатають їх на шаланді.

— Я сина приведу, — сказала Марія, — у мене хлопець, отакій, як ваш, — показала вона на наймолодшого рибалку.

— Така молода і такий хлопець? — здивувались рибачки.

— Приходьте, неодмінно приходьте! І ти, Марія, і ти, Митя! — вони почули, як гості звать одне одного. — Юшки наваримо, співати будемо!

— Неодмінно! — обіцяли і Марія, і Митя.

Богдана, звичайно, найдужче захоплювало купання. І його, й Митю смішили до нестями пляжні порядки. Коло берега було мілко, і купальники наймали «повозки». Це були блакитно-білі, досить черпурні кабіни на чотирьох високих колесах, в які запрягали коней, одного на кабіну, а на коняці верхи сідав кучер. Він відвозив кабіну з купальниками далі в море й зупиняв там, де вони забажають. І вже з кабіни можна було купатися, стрибати в воду, плавати. А кучер випрягав коняку, повертався з нею на берег і чекав, поки його клієнти не піднімуть прапорець — це був сигнал, що їм треба повертатися.

Митя й Богдан воліли вранці побігти самі й наплаватися, і накупатися досхочу без кабін, кучера та прапорців.

Але ніякі дрібниці й смішні, кумедні риси цього маленького курорту не дратували. Всі троє наче домовились — з усього радити, сміятися і, головне, — тішитися морем, сонцем, відпочинком.

Марії приємно було дивитися на хлопців — як вони засмагли, як за кілька днів поздоровішали.

Марія теж на очах «відходила».

— Яка спокійна, мила ця російська дама, — хвалилася сусідкам господиня дачі, — я така рада, що саме їм здала дачу на все літо. Усім вони задоволені, дуже хвалять мої вершки і сир, і взагалі ніяких вередів!

Марія сама почувала — наче новими силами наливається все тіло, і руки знову міцні, і голова свіжа.

Тут не було спеки, морська вода бадьорила, а ранки траплялися навіть холоднуваті.

Усі троє вставали рано. Так було й сьогодні.

— Мамо, може, й ти підеш з нами на море? — спитав Богдан. — Так рано там ще нікого нема.

— Ні, йдіть самі, тільки не дуже там захоплюйтесь і не спізнуйтеся на сніданок. Митюшо, ти все-таки не давай Богдасеві запливати далеко, — шепнула вона Миті.

Митя кивнув головою на знак згоди, а Богдан уже побіг стежечкою між соснами наперед. Марія і Митя на хвилику зупинилися коло хвіртки. З ніжністю подивилися одне на одного.

— Повертайся швидше! — сказала Марія.

Постояла, поглянула на них обох, веселих, бадьорих. От Митя наздогнав Богдася, і вони швидко закрокували поряд, от спускаються з піщаних пагорбів. Уже їх не видно.

Марія повернулася додому, на їхній горішній поверх, вийшла на маленький балкончик. Між дахами й соснами видно шматочок зеленкуватого Балтійського моря, а хлопців — ні, вже не видати. Свіжий вітерець, здавалося, теж солоний, як і море, налітав з моря і обвівав обличчя.

«Удень і я поплаваю, — подумала Марія, — а зараз все-таки треба перечитати до сніданку те, що мушу далі перекласти, а то потім не захочеться».

Але сіла на плетений дачний стілець і — так не хотілося рухатися! Не хотілося ні про що думати, зв'язане з роботою. Повернуться хлопці. Поснідаємо. Підемо усі на пляж. Побачила долі в садку хазяйку. Та, усміхавшись, закивала головою, крикнула, що зараз принесе молоко, — у неї була власна корова, і її мукання надавало дачі ще більшого затишку та сімейності.

Марія глянула на годинник. Зараз хлопці повернуться, як завжди після ранкового купання, зголоднілі й жваві. Кава готова. Вершки, булочки — все на столі.

— Ма-а-амо-о! — чує вона крик Богдана. Так і є — вони повертаються.

Вона швидко збігає долу й зупиняється. Богдась один, і він щось кричить. Ще нічого не розуміє Марія, але їй здається, що все падає на неї — сосни, дім, небо... Що він кричить, Богдась? Вона не може зрозуміти, тільки враз усе тьмариться в очах...

— Митя! Митя!

Що він кричить? Нічого ще не доходить до свідомості, лише чує — горе, біда, нещастя! Вона біжить — як була в ранковому халатику, простоволоса, тою стежкою, якою вони вдвох, Богдан і Митя, годину тому, ні, менше, оце зараз спускалися до моря такі веселі, такі щасливі...

А зараз Богдан один, і, ще не чуючи слів, а тільки глянувши на нього, напіводягненого, на його розширені від жаху очі, його мокре настовбурчене волосся, вона розуміє — щось трапилось з Митею!

— Митю! Митю! — кричить вона. Їй здається, він мусить почути. Вона гукає і біжить, і за нею біжать і Богдан, і хазяйка дачі, і люди з сусідніх дач.

— Людина потонула! Рятуйте швидше! — кричать вони, передають страшну вість по всьому селищу.

— Митю! Митю! — кличе несамовито Марія, і шукає його на березі, і дивиться на хвилі, не такі вже великі й бурхливі хвилі! Він мусить почути, виринути, він, може, просто далеко заплив, він почує її голос і припливе назад!.. Хіба то не його русява голова? Ні, ні, то здалося! На човнах, на шаландах, з баграми, з сітями поспішають у море люди, між шаландами — шаланда і тих рибаків, з якими провели вони вечір.

— Як вона кричить, ця жінка! — шепочуться на березі.

— Коли б зараз витягти, може б, і відкачали ще!

— А давно, хлопчику, давно він зник? — питають розгубленого Богдася.

Але до пуття той нічого не може пояснити.

— Він плив і плив все далі, я вже лежав на березі, — захилюючись, каже Богдась. — Митя сказав, я ще рачок попливу, там за глибиною мілина, а там знову

глиб. Він плив і повертав голову і кричав: «Тут мілко! Тут глибоко! Тут знову мілко!» Потім закричав: «Я повертаюсь!» І не повернувся. Я чекав і кричав, а він не чув, і його не видно було.

— Його вже не видно було, — підтвердив якийсь старий. — Я тут сидів.

Марія нічого не чує.

Скільки народу зібралось...

— А де? Де? Не витягли ще? — скільки цікавих все прибуває на берег.

Вона нікого не бачить, перед нею лише зеленкуваті хвилі, зовсім невеличкі хвилі. Невже вони могли потопити Митю? Що трапилось? Може, йому стало погано у воді? Та витягніть же його швидше!

Вона мечеться берегом, як підстрелена птиця, вона кидається до чоловіків, благає всіх:

— Витягніть його швидше!

— Він аж туди заплив, а я лежав на піску і чекав на нього! — захилюючись від сліз, повторює Богдась. — Він там, он там, де ота шаланда з вітрилом!

Якийсь старий, — завжди в юрбі знаходяться такі, що все розуміють і передбачають, каже:

— Тут одразу мілина, потім глибоко, потім знову мілина, а потім уже й дна нема! Треба знати це місце. Хіба можна аж туди запливати? — бурчить він докірливо.

— Треба витягти його, швидше витягти, може, йому стало погано, я благаю вас, витягніть швидше, його можна буде відкачати, це ж тільки зараз трапилось, правда, Богдасику, тільки зараз! Його можна буде відкачати! — благає Марія.

І раптом знову починає несамовито гукати:

— Митю! Митенько!

Минає час. Його не можуть знайти. Люди, що одразу прибігли, нетерпляче чекали, гомоніли, потроху розходяться. Рибалки, що одразу випливали в море, — приймають похмуро до берега, на зміну їм випливають інші. Лише та шаланда, на якій сидять вечірні знайомі, весь час кружляє, шукає, кидаються у воду з неї хлопці, знову вириваються, відпливають, припливають, мовчазні, суворі, стурбовані.

Минає година. Друга. Третя. І вже дивляться жінки не на море, даючи всілякі доречні й недоречні поради

чоловікам, а з неприхованою скорботою дивляться на Марію. Вони вже знають. Ця жінка приречена найстрашнішому горю. Поряд з нею — смерть.

Нарешті його витягли. Митю.

Люди стоять, безнадійно опустивши руки.

Хіба можливо повернути до життя людину після стількох годин у воді, на дні!

Як цього не розуміє його жінка?

Вона витирає йому волосся, вона цілує його, намагається привести до пам'яті.

— Ну, зробіть же, зробіть йому штучне дихання! Адже рятують так! — просить вона молодого лікаря і старенького фельдшера, яких привели сюди.

І раптом починає голосити, так голосити, як ніколи не голосять тут, на півночі.

— Відведіть її, відведіть її додому, — каже лікар. Але її неможливо відірвати від небіжчика. Вона вчепилася за нього руками.

— Ні, ні, ні, я не відійду, він ще може отямитися!

І лікар каже:

— Не чіпайте її. Пані, заспокойтеся, ми спробуємо ще.

Він-то знає, що це безнадійно. Розрив серця у воді.

Вона не відходить ані на мить.

Митю витирають, одягають — хто про все турбується? Вона не знає. Завжди знаходяться чулі, добрі люди. Його везуть до маленької церкви. Звідки з'явилася труна? Вона вже мовчить і рухається, як сомнамбула.

— Я буду тут, коло нього, — каже вона таким голосом, що всі розуміють — будь-які розмови і вмовляння надаремні. Вона все ще не вірить, що він мертвий, їй здається — він отямиться.

Цілу ніч вона сидить в церкві коло Миті. Люди приходять і йдуть собі, вже увечері нікого нема, крім церковного сторожа, який час від часу заходить, запалює нову свічку, поправляє лампади і, похитуючи докірливо головою, знову куняє на подвір'ї коло дверей.

А вона сидить коло Миті.

На стіні праворуч ікона божої матері — діви Марії.

— За що ти караєш мене так важко? — питає вона. — За що ти дала йому загинути?

Вона дивиться, вдивляється в нього, як часто дивилася ночами й думала: «Ніколи, ніколи не покину

тебе». Його обличчя не спотворено раптовою смертю. Він лежить спокійний, наче живий. Тільки не чує її. Ніколи не почує.

— Як же ти покинув мене? Може, це тому покарано мене, що я мало любила тебе? Прости мене. Не кидай мене. Я знаю — бога нема і чудес нема, коли б він був, за що карав би мене так немилосердно? Але ж може статися таке чудо — що ти живий, Митюшо, що це тільки страшно наснилося мені. Ти не чуєш. Я не вберегла тебе, Митю!

Вона знову починала плакати, так розпачливо плакати, вже неголосно, наче безсило, схиливши голову на його груди і з жахом відчуваючи крізь тонку сорочку холодне непорушне тіло.

Інколи плутались думки. Їй здавалося — то Саша лежить у труні, він же так довго хворів і помер на її руках. А Митя живий, він же сказав, що незабаром повернеться з моря...

Коло ікон блимали тоненькі вогники в лампадах, і святі на іконах наче ворушилися, і сумно й безнадійно дивилася на неї з ікони праворуч Казанська божа матір, і Марія знову докоряла їй, своїй святій.

Вранці приїхали з Риги студенти — до них одразу долинула страшна звістка. Дехто з них заходив до Писарева і Марії в готель, коли вони перебували в Ризі, дехто знав його з праць, і тепер усі були здивовані, приголомшені — лежав такий молодий, гарний, далеко молодший, ніж завжди уявляли його поза очі, і це його дружина коло нього — так ж гарна і молода — у такому розпачі... і так жалісливо і безсило глянула на них.

— Ходімте додому! — запропонував хтось.

— Вони просиділи тут самі-самісінькі цілу ніч, — зітхаючи, мовив церковний сторож, — навіть вийти на хвилинку щось випити, з'їсти не схотіли.

— Цілу ніч? Одна? І не боялися? — вирвалося в одного з студентів.

— Чого боялася? — спитала Марія.

Боже мій! Які дурні люди! Як вона могла боятися бути коло Миті? Коли б він устав — вона б зраділа, тільки зраділа, вона цього чуда й чекала цілу ніч. Вона про це не сказала, тільки глянула так здивовано, що одразу всі відчули, яке недоречне питання...

*

Її та Богдася перевезли до Риги. У тій самий готель, де вони зупинялися перед Дуббельнею — «Франкфурт-на-Майні». Спитали, кого повідомити.

— Слепцова. Він скаже Некрасову. Слепцову Василю Олексійовичу.

Спитали, коли ховати. Як не тяжко, про все треба було спитати, а їй — відповісти.

— Тут нізащо. Я повезу до Петербурга.

— Треба ж дозвіл.

— Дайте телеграму Слепцову.

Так, Слепцов, Некрасов, усі друзі з будинку на розі Литейного — це ж їй найближчі люди. І Митя ставав їм близьким, «їхнім».

— Я не лишу тут його. Я мушу повезти до Петербурга, — несподівано твердо сказала вона і раптом проявила несподівану наполегливість і енергію.

Дійсно, Некрасов одразу надіслав Слепцова і гроші від редакції «Отечественных записок».

Слідом за Слепцовим, за дорученням редакції «Дела», від Благосветлова приїхав видавець Павленков, близький друг Митиної сестри Вірочки. Із Слепцовим Марії було легше, і він лишався з нею весь час, поки міністр внутрішніх справ дав дозвіл на перевіз тіла Писарева до Петербурга. Майже через три тижні. Митя лежав у подвійній труні, яку потім для перевозу морем поставили ще в спеціально замовлений ящик.

Від матері приховували його загибель.

*

На морі знялася буря. Хвилі здіймалися чим раз вище й вище і загрожували залити невеличкий пароплав «Ревель», що йшов із Риги до Петербурга. Марія весь час стояла на палубі. Богдан, схудлий, зажурений, уже цілком дорослий, був із нею безмежно уважним і ніжним, він просив її піти в каюту, полежати, відпочити. Але мати то рвучко обіймала його і міцно притискувала до себе, то мерщій відсилала самого, — а йти з палуби відмовлялась.

Спочатку їй просто легше було дивитися на море, дихати тут, ніж сидіти в напівтемній маленькій каютці.

Хоч і від цих хвиль їй хотілося часом заховатися, бо крізь їхній гуркіт, рев вітру їй все вчувалися ті неблаганні могутні рокові звуки, що приголомшили її в Домському соборі.

Може, то й було передчуття, пророкування неминучої, неблаганної біди?

А потім вона, коли б і хотіла, не спустилася б до каюти, бо стала боятися за труну. Так, боятися за той ящик, що стояв у трюмі.

Забобони, прикмети тяжать і тяжитимуть над людьми, особливо таких професій, які постійно перебувають у небезпеці в боротьбі з стихіями.

Уже шепотілися і команда пароплава, і пасажирів, поглядаючи на даму в глибокій жалобі, і до неї долітав цей шепіт і страшні слова. Їй здавалося, коли вона піде в каюту, — трапиться щось неймовірно, неправне.

Слепцову було погано від цієї бурі. Але ж до кого вона могла звернутися? Коли Богдан, який не знаходив собі місця, знову підійшов до неї, вона швидко написала на клаптику паперу:

«На палубі хвилювання. Дізналися, що знаходиться в ящику, і присікуються до мене. Публіка дуже незадоволена, що ночувала з покійником.

До того ж, ящик тече».

(Так їй сказав один із старих і, певне, добрих матросів, бо він дивився на неї з співчуттям і жалем).

— Богдасику, віднеси мерщій Василю Олексійовичу. Боже! Хоч би швидше Петербург! Вона нізащо не дасть кинути Митю в море!

*

Як не намагалася поліція і III відділ протидіяти похоронам, — величезний натовп зібрався на причалі зустріти труну. Уже не криючись, винесли її з пароплава. За труною, ні на кого не дивлячись, пройшла Марія. Перед нею всі розступилися, і страшно було звернутися до неї і навіть дивитися — таке було в неї обличчя.

У поліції, де було вже занотовано, що «першу звістку про загибель Писарева подала Маркович комуністу і літератору Василю Слепцову», боялися демонстрацій під час похорон, та нічого не могли заподіяти. Кілька

тисяч людей проводжали Писарєва на Волкове кладовище. Важку подвійну труну несли всю дорогу на руках студенти. Могила була вирита навкосо від могили Добролюбова. Близько лежав і Белінський. Виступали з промовами — Благосветлов, Павленков, студенти. Там же, на могилі, Павленков збирав гроші й відкрив підписку на своєрідний пам'ятник — стипендії студентам імені Дмитра Писарєва. А незабаром за таку «зухвалість» Павленкова заслали.

Дві жінки в чорному впали на його могилу, закидану квітами, і їх з трудом підвели, і одну, зовсім непритомну, віднесли до карети. Одна з них була сестра Миті — Вірочка, а про другу сперечалися. Запевняли, що то Марія Маркович, але вона так змінилася і так щільно вкривала її жалоба, що навіть переодягнені нишпорки поліції, які повинні були переписати всіх близьких і особливо схвильованих на похороні, — її не пізнали.

Друзі відвезли її додому і перший час боялися за її життя.

Коли вона трохи прийшла до пам'яті, Богдан дав їй листа від Некрасова.

«Лише вам, Маріє Олександрівно, наважуюсь поки що дати цього вірша. Писарєв переніс в'язницю не здригнувшись (морально) і, напевне, так само зустрів би цю могилу, яка тут мається на думці, але ж це виняток — поки що життя являє більше фактів протилежних властивостей, і тому моя думка прийняла такий напрямок. Одне слово — Ви розумієте — так написалось».

Аркушик із листом тремтить перед очима в її руках. Вона читає далі, «як написалось»:

Не рыдай так безумно над ним,
Хорошо умереть молодым!

— «Хорошо умереть молодым...» — беззвучно повторюють бліді уста Марії.

Митине обличчя перед нею — молоде, живе, ясне...

Беспощадная пошлость ни тени
Положить не успела на нем,
Становись перед ним на колени...

Вона розуміє — Некрасов звертається не тільки до неї. До всіх, до всіх, хто йшов за його труною, хто читав, хто читатиме...

Перед ним преклониться не стыдно,
Вспомни, сколько пали в борьбе...
А теперь его слава прочна...

Так. Його не забудуть. Він житиме серед молоді теперішньої і прийдешньої.

Але ж лишилася вона, його дружина, його друг, жінка, яку він любив. І це вже до неї, тільки до неї лунають гірко останні рядки:

У счастливого недруги мрут,
У несчастного друг умирает...

Як же жити їй тепер? Марії?

А жити треба було...

1963—1973

Київ — Конча-Озерна

*Иваненко
Оксана Дмитриевна*

МАРИЯ
Р о м а н

Издательство
«Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор *В. П. Пасічний*
Художник *В. І. Пойда*
Художній редактор *Г. С. Ковпаненко*
Технічний редактор *К. П. Лапченко*
Коректори *В. П. Зуб, А. О. Холоша*

Здано на виробництво 30/І 1973 р. Підписано до друку 22/ІІІ 1973 р. Формат 84×108¹/₃₂. 20¹/₂ фіз.-друк. арк., 34,44 ум.-друк. арк., 35,16 обл.-вид. арк. БФ 30624. Тираж 65 000. Зам. 3-30. Ціна в оправі 1 крб. 27 коп. «Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидав УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.